

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav české literatury a literární vědy

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Jan Pišna

Čtenář 16. století v českých zemích východiska a možnosti výzkumu

The Reader in the 16th century in the czech lands
a research basis and its options

Praha 2012

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Trávníček, M. A.
Konzultant: PhDr. Kamil Boldan

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucímu své práce panu prof. PhDr. Jiřímu Trávníčkovi, M. A. a konzultantovi panu PhDr. Kamilu Boldanovi. Můj velký dík patří také všem kolegům z knihoven s historickými fondy, v nichž jsem několik posledních let mohl studovat staré tisky. Během opakovaných pobytů v Kostnici jsem měl příležitost prostudovat zahraniční literaturu, která mi v mnohém byla inspirativní. Za odborné konzultace v oblasti knihovědy děkuji panu doc. PhDr. Petrem Voitem, CSc. Za konzultaci v oblasti translatologie bych rád poděkoval Mgr. Markétě Zemenové. Poděkování také náleží Mgr. Šárce Pavlíkové a Mgr. Janě Nešněrové.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 24. 7. 2012

.....

Jan Pišna

Abstrakt

Práce je příspěvkem k výzkumu dobového čtenáře v 16. století v českých zemích. Na základě dostupných materiálů, retrospektivní bibliografie a dosavadních výzkumů v komparaci se zahraničními výzkumy a teoretickými přístupy k problematice historického čtenáře se zabývá knižní kulturou s přihlédnutím ke čtenáři (rozšíření knihtisku, cenzura, proměny jednotlivých částí knihy, získávání knih a jejich ukládání v knihovnách, pomůcky ke čtení), způsoby a charakterem čtení (výuka čtení, čtení potichu a nahlas, předčítání, repetitivní, selektivní a extenzivní čtení), rozbořem dobové knižní produkce (náboženská literatura, kratochvilné čtení, školní literatura) a dobovým kánonem náboženských a školních textů. Na základě těchto poznatků se v závěru snažíme ukázat směry dalšího výzkumu pro poznání dobového čtenáře, zvláště upozorňujeme na absenci základního výzkumu knižní kultury.

Klíčová slova

čtenář, čtení, 16. století, knižní kultura

Abstract

The work is a contribution to the research on contemporary reader of the 16th century in the Czech lands. On the basis of available materials, retrospective bibliography and existing research in comparison with foreign research and theoretical approaches to the matter of historical reader it deals with book culture with the focus on the reader (expansion of book print, censorship, changes of various parts of books, obtaining books and their placement in libraries, reading equipment), ways and character of reading (teaching reading, silent reading and reading aloud, reading out, repetitive, selective and extensive reading), with analysis of contemporary book production (religious literature, amusing reading, school literature) and contemporary canon of religious and school texts. On the basis of this knowledge, in the conclusion, we attempt to show the ways for future research on getting to know a contemporary reader, we are drawing attention especially to the absence of basic research on book culture.

Keywords

reader, reading, 16th century, book culture

Obsah

ÚVOD.....	7
1. METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA.....	9
1.1 Stručný přehled odborné literatury k tématu	9
1.2 Metodologická východiska práce.....	17
2. DOBOVÉ DETERMINACE ZKOUMANÉHO OBDOBÍ.....	20
2.1 České království v 16. století.....	20
2.2 Datové ohraničení zkoumaného období.....	20
2.3 Stručná charakteristika zkoumaného období.....	21
2.4 Společnost v 16. století.....	22
2.5 Náboženství a jeho vliv na knižní kulturu.....	25
2.6 Školství.....	27
2.7 Shrnutí kapitoly.....	28
3. STANOVENÍ OBJEKTIVNÍCH A SUBJEKTIVNÍCH HLEDISEK ČETBY A ČTENÁŘE PRO DANÉ OBDOBÍ.....	30
3.1 Objektivní hledisko četby.....	30
3.2 Subjektivní hledisko četby.....	30
3.3 Hranice obou hledisek.....	31
3.4 Vzájemný poměr subjektivního a objektivního hlediska.....	31
3.5 Shrnutí kapitoly.....	32
4. KNIŽNÍ KULTURA A JEJÍ VZTAH KE ČTENÁŘSKÉ KULTUŘE.....	33
4.1 Rozšíření knihtisku.....	34
4.2 Cenzura.....	37
4.3 Renesanční knižní vazba.....	39
4.4 Proměny textu knihy.....	40
4.5 Písmo tištěných knih.....	41
4.6 Titulní list.....	42
4.7 Rámcové části knihy.....	43
4.8 Obstarávání knih.....	46
4.9 Ukládání knih.....	48
4.10 Pomůcky nezbytné ke čtení.....	50
4.11 Shrnutí kapitoly.....	51
5. ZPŮSOBY A CHARAKTER ČTENÍ.....	52

5.1	Výuka čtení.....	52
5.2	Vliv výuky na způsob čtení.....	54
5.3	Čtení potichu a čtení nahlas.....	55
5.4	Čtení o samotě.....	57
5.5	Předčítání.....	58
5.6	Repetitivní a selektivní čtení.....	61
5.7	Extensivní čtení.....	62
5.8	Překlad jako přečtení díla.....	64
5.9	Shrnutí kapitoly.....	66
6.	ROZBOR DOBOVÉ KNIŽNÍ PRODUKCE A HLEDÁNÍ TRENDŮ	
	V ČETBĚ.....	67
6.1	Školní příručky.....	70
6.2	Zábavná a kratochvilná próza.....	73
6.3	Náboženská literatura.....	74
6.4	Co nám výsledky neřeknou?.....	77
6.5	Otázka dobového literárního kánonu.....	78
6.6	Shrnutí kapitoly.....	81
7.	ÚKOLY A SMĚRY DALŠÍHO VÝZKUMU K POZNÁNÍ DOBOVÉHO	
	ČTENÁŘE.....	82
7.1	Shrnutí kapitoly.....	87

ÚVOD

Tisky a rukopisy ze 16. století jsou dnes dostupné ve studovnách a badatelných knihoven s historickými fondy, kde jsou badatelé k dispozici pod dohledem pracovníků vykonávajících službu. Badatel, uvyklý na toto prostředí, se nebude nad touto situací pozastavovat. Přesto je v této situaci cosi nepatřičného, neboť knihy, které svírá v ruce na molitanovém klínu, nebyly stvořeny ani pro tuto situaci, ani pro sterilní prostředí kompaktních regálů v depozitářích či pro regály velkých knihovnických sálů. Teprve až si badatel začne pokládat otázku, kým a pro koho byla kniha sepsána a následně vytištěna, kde a za kolik si ji čtenář opatřil, kde ji měl uloženu, jak ji četl a jak jí rozuměl, jakou roli v jeho životě kniha měla, jaké knihy preferoval apod., teprve tehdy se započne ono tajemství vztahu knihy a čtenáře pomalu poodkrývat.

Tyto zdánlivě jednoduché otázky však vyvolávají ještě mnoho otázek dalších, daleko sofistikovanějších, týkajících se našeho současného stavu a možností hlubšího poznání na poli knižní kultury a literární tvorby v 16. století. Jak si dále ukážeme, při výzkumu této problematiky navazujeme na tradici výzkumu historického čtenáře a dějin čtení, jejichž metodologické principy můžeme převzít. Diachronní perspektiva však klade nemalé nároky na dvě oblasti vztahující se k literatuře a literární historii, jež je nutné nově formulovat a kriticky se s nimi vyrovnat – podobně, jak tomu chtěl již v roce 1967 Hans Robert Jauss¹ – s dosavadní tradicí výkladu literárního vývoje daného období a s aspekty kultury (nejen) tištěné knihy jako celku. Vyprostit se z těchto výkladů však neznamená zpochybnit dosavadní historiografickou heuristiku, naopak, požaduje se kriticky vyhranit vůči interpretacím a nově je přezkoumat. Místo pouhého kategorického kritického odmítnutí se musí více uplatňovat jemná práce skalpelem úvah a kritického synkretismu. Tento požadavek směřuje především k metodologii.

Knižní kultura je pojmem veskrze komplexním, zahrnuje v sobě literární produkci i spotřebu v plné šíři (tedy nejen literaturu krásnou, jak tomu je převážně u literární vědy), proměnu knihy a úpravy textu, estetických norem a mód. Je tedy třeba jednotlivá fakta interpretovat v daleko širším rámci a mít neustále na paměti jejich vzájemnou provázanost. Je-li naším cílem čtenář, musíme také složku faktografie rozšířit o kulturně-antropologickou dimenzi,² společně s konfigurací dějinných mezníků a předělů sledované doby (např. politické, sociální a náboženské rámce ovlivňující četbu).

---

¹ Jauss 1970.

² Shevchenko 2007.

Dějiny čtení jsou svým způsobem archeologií v oblasti literární historie, nabízejí náhled spíše na trosky dávno zaniklého světa, komparují dosud hmotné nálezy v podobě knih a textů z daného období s „čtenářskou zkušeností“ uvnitř komunikačního modelu. Vysledováním jednotlivých recepčních tradic v určitém období je sice poznání čtenářské zkušenosti, nicméně musíme mít stále na paměti, že naše poznání o čtenářství v určité epoše, která se nám neustále vzdaluje, jejíž hmotný, myšlenkový i duchovní svět našemu světu je již zcela cizí (např. starověk, středověk, raný novověk atd.), má své limity a nikdy nebude možné ho poznat v celé úplnosti. Vědomí těchto limitů nám však nezabraňuje v tom, abychom se pokusili obraz čtenářství a čtenáře 16. století objevovat a prozkoumávat.

Předkládaná práce si nemůže klást za cíl komplexní poznání, jak již sám název napovídá, čtenáře 16. století, ale především hledání cest vedoucích k takovému poznání. V následujících sedmi kapitolách se pokusíme po jednotlivých krocích zjistit, jaká jsou východiska a možnosti dalšího zkoumání. Výsledný obraz sledované problematiky tedy nikdy nebude celistvý, což ani nikdy nemůže být, spíše bude složený z jednotlivých střepů sklíček, různě barevných, jako v kaleidoskopu. Pak už jen záleží na úvahách, s nimiž se budeme na získaný materiál dívat, a sklíčka se mohou různě seskupovat v další obrazce poznání. Podobně, v každé z následujících osmi kapitol, se budeme na stejný objekt dívat z jiného úhlu pohledu.

Provedeny mohly být jen vybrané sondy, nikoliv hlubší ponory do tématu. Už toho důvodu vnímáme předkládanou práci jako první krok na dlouhé cestě k hlubšímu poznání čtení a čtenáře v 16. století. Proto i závěry, k nimž v této práci docházíme, jsou pouze rámcovými ukazateli směrů dalšího výzkumu, popřípadě i srovnání v rámci dalších obdobných zahraničních výzkumů.

1. METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA

1.1 Stručný přehled odborné literatury k tématu

Načrtnout vývoj na poli teoretického poznávání historického čtenáře je značně nelehké. Proto je důležité si uvědomit, že výzkum čtenářství z retrospektivního hlediska je soubor několika směrů vzešlých a odvozených od různých teoretických škol vzniklých převážně v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, zvláště *Konstanzer Schule* (Kostnická škola), *cultural studies*, *book studies*, výzkum dějin knižní kultury, kulturní a literární sociologie, kulturní antropologie, různé výzkumy masové a mediální komunikace a literární komunikace a řada dalších a dalších škol, směrů a teorií. Příznačným charakterem u všech zmíněných teorií je vysoká míra interdisciplinarity a multidisciplinarity, snaha absorbovat poznatky z různých vědních oborů tak, aby přispěly k co nejširšímu pohledu na problematiku historického čtenáře, potažmo vývoje čtení vůbec.

Téměř každý obor, teorie a škola sleduje výzkumem čtenáře jiné cíle. Zájmy se soustředily převážně u literární teorie a historie na jedné straně a u výzkumu knižní kultury a knihovnědy na straně druhé. Výchozím tématem pro *literární teorii a historii* je text a čtenář zakomponovaný do textu, dále hledání styčných bodů mezi autorem a čtenářem, recepcí textu, kdežto pro *book studies* a výzkum knižní kultury hraje roli čtenář skutečný, fyzický, majitel knih, dále je zájem směřován otázkami po principu vzniku a spotřeby knihy, stimulech knižního trhu, dějin knihoven a to vše v historických souvislostech. Oba proudy se postupně přibližují, vzájemně sdílejí poznatky a vyvozují z nich další úvahy a směry zkoumání.

Zdá se nesnadné jasně a definitivně stanovit, komu by mělo náležet ono pomyslné prvenství ve výzkumu čtení a čtenáře z retrospektivního hlediska. Jak se lze dočíst v předmluvě Rolfa Engelsinga, kterou napsal ke své průkopnické knize *Der Bürger als Leser* (1974), zájem o čtenáře a dějiny čtení probíhal od konce padesátých let 20. století souběžně na několika různých místech Evropy a ze zcela jiných úhlů pohledu.³ Spojovalo je jen jedno jediné, tedy čtenář v různých formách a dějinném postavení od prvopočátku až po bezprostřední současnost. Tento étos doby a vědeckého zájmu lze vysvětlit odmítnutím a nespokojeností s dosavadním literárněvědným zájmem, rozděleným jen mezi text a autora. Obdobně tomu bylo i u knihovnědy nastolením nové otázky tážající se po publiku a jeho roli při vzniku a spotřebě knihy.

---

³ Engelsing 1974, s. 3-4

V letech 1951 a 1952 vyšlo dlouhé roky připravované dvousvazkové dílo *Bücher bewegte die Welt* německého knihovědce Karla Schottenlohera (1878–1954), jež poskytlo svým vědeckým současníkům tolik potřebný kulturně-historický rámec vývoje knihy od starověku po současnost, do něhož mohli zasadit své teoretické úvahy. Právě Schottenloher svými výzkumy a dlouholetou publikační činností zaměřenou na dějiny knižní kultury (vývoj knihy, novin a letáků, vývoj rámcových knižních částí apod.) umožnil poznání vývoje knihy (nejen) německým badatelům směřujícím svůj zájem na historického čtenáře. Vně Schottenloherova zájmu nezůstal ani čtenář, zvláště v úvodní kapitole, v níž se zaměřil na zodpovězení nelehké otázky, čím vším může být kniha, jak se proměňovala její forma i účel využití. Je proto pochopitelné, že k druhému vydání obou svazků došlo v roce 1968, tedy v době, kdy již započal zájem o čtenáře i v literárně-teoretických kruzích.

Určitou iniciační roli v uvažování jak literárněvědném, tak knihovědném sehrály literárně-sociologické práce Roberta Escarpita (1918–2000). Na základě výzkumu pro UNESCO, projektu z konce čtyřicátých a začátku padesátých let 20. století, vznikla studie *Sociologie de la littérature* (1958), v níž byl položen nástin sociální stratifikace čtenářstva ve Francii, jak z hlediska historického vývoje, tak i z hlediska lokálního rozmístění. Následně pak v publikaci *La révolution du livre* (1965) se soustředil na mezníky a proměny knihy a jejího významu ve společnosti, od prvního šíření textu opisem až po její masovou produkci tiskem, konkurenci s televizí, kinem a rozhlasem, interpretaci statistických údajů vydaných knih.⁴ To vše vedlo Escarpita v dalším období k tomu, aby se zaměřil na obecný výzkum informací a komunikace jako takové.⁵

Vykročit z kruhu čistě knihovědně motivovaného výzkumu historického čtenáře se pokusil Karol Głombiowski monografií *Problemy historii czytelnictwa* (1966). I přesto, že sám autor náležel do knihovědně orientovaného vědeckého celku, byl velice dobře informován o probíhající diskusi v německé (ovšem před vystoupením Kostnické školy) a zprostředkovaně i francouzské literární vědě (Escarpit). Literárně-teoretické ukotvení jeho práce lze hledat hlavně v Ingardenově díle *O poznawaniu dzieła literackego*, a pak v operování s pojmem tzv. nedourčenosti díla. Další kroky vedly Głombiowského k širšímu zájmu o knihu jako medium a její roli v komunikaci.⁶ Vedle výzkumu Głombiowského nelze pominout články a publikace Krzysztofa Migońe, Antonia Knota a Bronisława Kacowskiego, kteří společně s Głombiowskim působili ve slezské Vratislavi na tehdy nově vytvořené katedře knihovědy

---

⁴ Podrobnější informace lze také získat v syntetizující práci Jiřiny Šmejkalové (Šmejkalová 2000).

⁵ Escarpit 1991, Šmejkalová 2000.

⁶ Głombiowski 1980.

(dnes *Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa we Wrocławiu*)⁷ a často se věnovali z různých úhlů pohledu historické recepci a dějinám historických knihoven. Na tyto výsledky následně navázala Maria Barbara Topolska v roce 1984 svou knihou *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*.

Zatímco bychom u knihovědně orientované literatury našli v polovině šedesátých let již výsledky a příklady konkrétních výzkumů na poli čtenářství, včetně toho retrospektivně pojatého, literární věda dlouhou dobu ponechávala roli čtenáře takřka bez povšimnutí, byť fenomenologie, strukturalismus a také marxistická literární věda s pojmem čtenář / publikum / příjemce operují.⁸ Teprve vystoupení tzv. *Kostnické školy* v roce 1967 inaugurační přednáškou Hanse Roberta Jausse (1921–1997), později vydanou pod názvem *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft* (1970),⁹ jež tvořila jakýsi hlavní manifest celého proudu následně pojmenovaného jako recepční estetika,¹⁰ můžeme bez pochyb označit za skutečný bod obratu. Podle Jausse dějiny literatury, jež se snaží resuscitovat a rehabilitovat zároveň, jsou nejen dějinami produkce, ale zvláště recepce (tedy zkušeností, které s knihami a texty učinili samotní čtenáři a která se generaci od generace obohacuje, nebo proměňuje).¹¹ Jako ústřední pojem své teorie klade Jausse tzv. *horizont očekávání* (*Erwartungshorizont*), v němž se slučují dvě sumární hlediska. Jednak je to samotná kulturní a vzdělanostní vyspělost příjemce (čtenáře, posluchače, diváka), tedy hledisko individuální, jednak hledisko kulturních proměn a estetických preferencí (a norem) určité doby, dále lokální ohraničení vlivu jednotlivých změn, tedy hledisko obecně-historické. „Rekonstrukce horizontu očekávání, na němž by bylo dílo v minulosti vytvořeno a přijímáno, na druhé straně umožňuje klást otázky, na které text dával odpovědi, a tak zjistit, jak tehdejší čtenář dílo viděl a jak je mohl chápat.“¹² Právě tyto okolnosti mohou sehrát podstatnou roli při interpretaci literárních děl starší literatury, takových děl, o jejichž vzniku a autorovi máme málo, nebo vůbec žádné informace.¹³

Jausse jako romanista a literární historik osvědčil své teoretické závěry analýzami děl středověkých francouzských autorů (např. v *Alterität und Modernität der mittelalterlichen*

⁷ <http://www.ebib.info/2006/75/niemiec.php> (ověřeno 11. 1. 2012).

⁸ Nünning (ed.) 2006: s. 224; Engelsing 1973, 1974; Hirsch 1967; Benett 1989 [1965, 1970].

⁹ Jausse 1970: s. 144-206, Sedmidubský (ed.) 2001: s. 7-38.

¹⁰ Ve své podstatě *Kostnická škola* není ucelenou teoretickou školou, jelikož každá z hlavních osobností směru jako Jausse, Iser, Fuhrmann, Lachmannová a Preisendanz svým způsobem vytvářela autonomní systém přístupu k poznání recepce a jejího vývoje. Za jediný stmelující prvek pro různě pojaté teorie můžeme označit čtenáře, jenž je postavený do centra zájmu. Iser 2009: s. 73-74, Mikuláš 2007, Nünning (ed.) 2006.

¹¹ Sedmidubský (ed.) 2001: s. 10.

¹² Sedmidubský (ed.) 2001: s. 19.

¹³ Sedmidubský (ed.) 2001: s. 19.

Literatur, 1977), francouzské a německé literatury 18. a 19. století a následně také i moderní literaturou (např. v *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, 1991). Význam Jaussovy koncepce tkví nejen v tom, že aktualizovala otázku recepce v životě literárního díla, nýbrž i prokázala svou životaschopnost v praktických studiích. Ovšem plán vytvořit dějiny literatury z pohledu čtenáře zůstaly jen hozenou rukavicí a dosud neuskutečněnou výzvou.

Přístup ke čtenáři v pracích anglisty Wolfganga Isera (1926–2007) je sice odlišný, přesto stojící pevně na půdě recepční estetiky a estetiky působení (*Wirkungsästhetik*). Podobně jako Jauss, tak i Iser ve své nástupní přednášce s názvem *Appellstruktur der Texte* (vydána r. 1970) vytyčil několik základních myšlenek své teorie, které později rozvedl v souboru případových studií z anglické literatury 17. a hlavně 18. století *Der implizite Leser* (1972), teoreticky více propracovaný model působení estetického textu na příjemce představil v práci *Akt des Lesens* (1976).

Pojem konceptu implicitního čtenáře lze, byť zjednodušeně, shrnout jako konstrukt, jenž se nachází v textu v místech, kde dochází k pnutí mezi perspektivou textu a dispozicemi vnímání/přijímání čtenáře.¹⁴ Nelze jej slučovat ani se čtenářem reálným, ale ani s vizí čtenáře zabudované do textu autorem, jelikož sám koncept implicitního čtenáře paralelně odpovídá konceptu implicitního autora. V knize *Akt des Lesens* Iser rozvinul modely strategií budování textu (např. nedourčená prázdná místa), jež jsou později konkretizovány (doplňovány) samotným čtenářem.¹⁵

V této souvislosti je dobré se krátce zmínit o inspirativních předchůdcích a ideových kořenech Kostnické školy, které později shrnul a v úvodní stati *Rezeptionsästhetik als Literaturwissenschaftliche Pragmatik* antologie *Rezeptionsästhetik* (1975) okomentoval Rainer Warning.¹⁶ Řadu podnětů kostničtí čerpali z fenomenologie (zvláště pozdní díla R. Ingardena), od ruských formalistů, představitelů pražské strukturalistické školy (zvláště literárněhistorickými úvahami F. Vodičky a se zřetelem estetické hodnoty J. Mukařovského) a hermeneutiky v pojetí H. G. Gadamera.¹⁷

Symptomatickým znakem pro většinu prací Kostnické školy je tíhnutí k literatuře 18. století, tedy pro klasiky jednotlivých národních literatur (francouzské, německé, anglické, italské,

---

¹⁴ Iser 1994: s. 50-67; Mikuláš 2007: s. 56-57; Nünning (ed.) 2006: s. 111-112, 355-356.

¹⁵ Iser 1994: s. 143-174.

¹⁶ Warning 1994: s. 10-39.

¹⁷ Pouze okrajově je nutné zmínit také autory, popřípadě proudy, s nimiž Jauss i Iser vedli spor a proti nimž obhajovali svou teorii. Jaussovo odmítnutí Adornovy estetické negativity a řady postulátů zvl. Frankfurtské školy vyneslo kritickou odezvu i od německé marxistické literární vědy, např. polemický příspěvek B. J. Warnekena *Zu Hans Robert Jausss' Programm einer Rezeptionsästhetik* in Hohendahl (ed.) 1974: 290-301. Obdobné polemiky panovaly také mezi zastánci různých proudů recepční estetiky, např. polemika W. Isera se S. Fishem.

ruské atd.). Takové teoretické uvažování již umožňovalo knihovědné poznání materiálu a dále k tomu sváděl i sám fakt, že literatura 18. století stála u kořenů čtenáře v moderním slova smyslu, byla dobou „čtenářské revoluce“, kdy vznikala čtenářská kultura, jejímiž následovníky (tradicí, zvyky a návyky) jsme my, dnešní čtenáři. Tento svět čtení nám je sice vzdálený, ale je ještě zachytitelný v dokumentech a pro nás i převážně srozumitelný, což o dějinách čtení z hlediska dřívějších dějinných epoch (starověk, středověk, raný novověk) nelze vždy tvrdit.

Již shora zmíněný nestor a průkopník výzkumu historického čtenáře Rolf Engelsing, autor knihy *Bürger als Leser* (1974), opřel většinu své práce právě o výzkumy čtenáře a čtení v 18. století. Koncept výzkumu vytvořil na základě ucelené teritoriální jednotky, kterou bylo severoněmecké hanzovní město Brémy v letech 1500 až 1800, strukturovanou jednotlivými epochami (např. nástup reformace, doba pietismu, nástup nového způsobu čtení v 18. století) a sociálními skupinami (např. učenci, kupci, ženy). Důkladným studiem městských archivů, dochované korespondence, soupisů pozůstalostí, popřípadě inventářů knižních sbírek složil Engelsing zajímavou mozaiku dějin čtení jednoho města, popřípadě na základě analogie komparoval situaci v jiných německých městech.

Stratifikace četby podle funkce, tedy na pracovní, vzdělávací a volnočasovou, umožnilo Engelsingovi ještě jednu podstatnou úvahu nad procesem nového způsobu přijímání literatury hlavně v 18. století, v jehož průběhu dochází k přechodu od intenzivní četby k extenzivní konzumaci literatury.¹⁸ Na tyto myšlenky pak navázala celá řada dalších prací, které si již nekladly za cíl popsat tak velký časový úsek jako Engelsing, pouze se specializovaly na jedno půlstoletí až století, popřípadě se zaměřily na určitou sociální skupinu (učenci, kupci, ženy, dělníci). Z Engelsingovy teze vyšel i Günter Erning ve studii *Das Lesen und die Lesewut* (1974) o dějinách čtení v jihoněmeckém Švábsku.¹⁹ Naskytl se tedy příležitost jednotlivé výsledky výzkumu porovnat a říci, v čem se liší, popřípadě sblížují čtenáři a obsah četby v severní a jižní části Německa, v inkriminované době stále ještě dva samostatné státní celky. V sedmdesátých letech kulminuje první fáze výzkumu historického čtenáře, jež bychom mohli nazvat fází přípravnou, protože v následujících letech se směr začal ubírat k analytickému zkoumání jednotlivých etap, a dále pak k hlubšímu zkoumání národních literatur, popřípadě určitého geografického ohraničení. Paradigma výzkumu se tedy nezměnilo, pouze se jen prohlubovaly znalosti k určitému období, sociální skupině či teritoriu.

---

¹⁸ Engelsing 1974: s. 182n; Grimm 1977: s. 120, Nünning (ed.) 2006: s. 113.

¹⁹ Grimm 1977: s. 120

Od první poloviny osmdesátých let začíná publikovat francouzský kulturní historik Roger Chartier (*1945), žák slavné *l'ecole des Annales* a některými považován za představitele čtvrté generace tohoto směru. Chartier se zaměřil na předrevoluční (tj. před Velkou francouzskou revolucí) knižní kulturu v nejširším slova smyslu. Komparace různých vědeckých přístupů a hledisek je pro Chartierovy práce přímo příznačná, podobně jako pro celou školu Annales, dostává se tak přímo k souvislostem, které dosud unikaly a které lépe vystihují jednotlivé dějinné procesy.

V roce 1985 uveřejnil ve speciálním čísle *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* věnovanému čtení (Lesen – historisch) článek „Ist eine Geschichte des Lesens möglich?“ s podtitulem „Vom Buch zum Lesen: einige Hypothesen“.²⁰ V něm shrnul kritické podněty vůči současnému stavu poznání a naznačil možné výzkumné cesty v různých odvětvích (např. výuka čtení, typologie čtení, vztahu mezi typografií a textem, vztahem mezi čtenářem a jeho knihovnou atd.).

K vytvoření velkých a ucelených dějin čtení se Chartier společně s mezinárodním týmem kolegů dostal až v polovině devadesátých let. V roce 1997 uspořádal a vydal společně s Guglielmem Cavallem knihu *Storia della lettura nel mondo occidentale*,²¹ soubor statí mapující dějiny čtení podle vývojových a dějinných etap společnosti. Chartier a Cavallo v úvodu ke knize, sloužící coby obšírně pojaté uvedení do problematiky následujících kapitol, formulují pojem dějiny čtení jako sled proměn textu, formy knihy a přístupu ke čtení od starověku po novověk, tedy v co nejširším rámci.

Od devadesátých let můžeme sledovat ve výzkumu historického čtení příklon k vytváření kompendiálních prací, mezi něž bychom mohli zařadit esejisticky pojatou knihu Alberta Manguela *A History of Reading* (1996), stať Ericha Schöna o dějinách čtení v příručce *Handbuch des Lesens* (1999), monografii Stevena Rogera Fischera *A History of Reading* (2003), výzkum kultury čtení před vynálezem knihtisku od Hanse-Joachima Griepa *Geschichte des Lesens: von den Anfängen bis Gutenberg* (2005). Jak bylo již výše poznamenáno, výzkum dějin čtení a historického čtenáře byl a je víceborovou vědeckou disciplínou, proto není divu, že dochází k daleko hlubším ponorům v konfrontaci dvou fenoménů jako vydávání a čtení, psaní a čtení, struktura společnosti a čtení.²² Popřípadě se specializuje buď na konkrétní období (starověk, středověk, novověk a nová doba), nebo na epochu vztahující se k období hmotného užití knihy rukopisné, inkunábule, postinkunábule,

---

²⁰ V tomto speciálním čísle časopisu se etablovala celá nová vědecká generace na poli bádání (nejen) o čtení a čtenáři např. Aleida Assmann, Robert Darnton, Jacques Leenhardt.

²¹ Text knihy byl brzy přeložen do dalších jazyků: němčiny a angličtiny 1999, španělštiny 2001 atd.

²² Infantes, Lopez, Botrel (eds.) 2003, Stein 2006, Schneider 2004.

starého tisku, nových tištěných knih, brožovaných publikací, dnes bychom k tomu všemu mohli připočíst také knihu elektronickou a dokonce i vytváření digitalizovaných kopií starých a vzácných tisků.

Interpretací získaných statistických dat vztahujících se ke knižní kultuře a čtenáři v 15. a 16. století vytvořil Uwe Neddermeyer ve dvousvazkovém díle *Von der Handschrift zum gedruckten Buch* (1996) propracovaný rozbor fáze přechodu od rukopisu k tištěné knize. Z našeho hlediska je právě tato práce cenná, jelikož se jak svým tématem, tak i důležitými daty a informacemi se může stát zdrojem i pro četné české a slovenské badatele.

Až dosud jsme se zaobírali hlavně zahraniční literaturou, ale také v české a slovenské literární vědě, knihovědě a historiografii nalezneme celou řadu projektů, které se věnovaly čtenáři a čtení (nejen z historické perspektivy). I tyto projekty a studie se mohou stát základem pro metodologická východiska výzkumu historického čtenáře.²³

Na samém počátku bližšího poznání kulturního obzoru raného novověku a života českých měst v předbělohorském období bezesporu stojí Zikmund Winter (1846–1912). Svými pracemi, podloženými dokonalou heuristikou a znalostí archiválií, se řadí mezi nejlepší sekundární zdroje pro dané období, ale nejen to, častokrát nám bezděky zanechal důležitá svědectví, která použil pro zcela jiné souvislosti. Velmi patrné je to v knize *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století* (1901), kde čtení a čtenáře, včetně výzkumu dochovaných knih z pozůstalostních seznamů, popsal jako „výsledek školské práce“, tedy činnosti městských škol a pedagogických institucí té doby.²⁴

S ohledem na recepci a proměnu vnímání literárního textu čtenářem v toku času psal své práce ve čtyřicátých letech 20. století i Felix Vodička (1909–1974), ostatně upozornili jsme na to již v souvislosti s Kostnickou školou. Vodička v roce 1941 uveřejnil studii *Problematika ohlasu Nerudova díla*, v níž se pokusil připravit „půdu literárněhistorickému studiu ohlasu literárních děl“, ²⁵ což následně zúročí v oddílu „Dějiny ohlasu literárních děl“ teoretické stati „Literární historie, její problémy a úkoly“ ze sborníku *Čtení o jazyce a poesii* (1942).²⁶ V centru Vodičkových úvah stojí restituce literární normy v historickém vývoji, stanovuje proto úkoly, mezi nimiž se klade i požadavek hlubšího poznání čtenářského publika, jeho struktury a literárního vkusu jednotlivých vrstev.²⁷

---

²³ Vztahu čtenáře, čtení a literatury se věnovaly již takové osobnosti jako Jiří Mahen (Knížka o čtení praktickém, 1924), Bohuslav Koutník (Čtenář a kniha, 1926), Aleš Haman (Literatura z pohledu čtenářů, 1991) a řada dalších.

²⁴ Winter 1901: s. 759-780.

²⁵ Vodička 1969: s. 193.

²⁶ Havránek – Mukařovský 1942: s. 307-400.

²⁷ Havránek – Mukařovský 1942: s. 374-375.

V roce 1966 (oficiálně až 1967) se vytvořila tzv. *Nitranská škola* v západoslovenské Nitře na Pedagogické fakultě, jejímiž hlavními osobnostmi byli jazykovědec a literární teoretik František Miko (1920–2010) a translátolog a literární historik Anton Popovič (1933–1984). Koncepce Nitranské školy stojí na modelu literární komunikace a metakomunikace, v níž je dialekticky zohledněna jak strana autora a předmětného díla, tak i příjemce (čtenáře, diváka). V této souvislosti nemůžeme opomenout ani dílo Petera Liby, jelikož právě to se věnuje především čtenáři. V díle *Čitateľ a literárny proces* (1987) se zaměřil na celou řadu aspektů přijímání literárního díla, úvahy nad čtenářem umělecké literatury a jeho typologií, jednotou vnitřního a vnějšího čtenáře apod., a to vše včetně praktických interpretačních ukázek ze slovenské literatury. Jisté náznaky a prvky diachronního uvažování nalezneme právě v druhé interpretační části knihy (např. v kapitole *Básnik a čitateľ v romantickzej poézii*).

Ze slovenských badatelů musíme ještě zmínit Rudolfa Lesňáka (1928–2006), jehož práce *Literatura mezi ľudmi* (1977) o komunikační roli literatury a jejích sociálních dimenzích posloužila jako výchozí podklad pro knihu *Literárne dielo a čitateľ* (1982). V této monografii se Lesňák zaměřil na výzkum přijímání novely Margity Figuli *Tri gaštanové kone* na sociálním půdorysu a vztahu k dílu v toku času.

O jakýsi pokus charakteristiky čtenáře raného novověku v českých zemích lze považovat stať Marie Ryantová v publikaci *Člověk českého raného novověku* (2007) shrnující a interpretující dostupné informace spíše z pohledu historika než literárního vědce či knihovědce.

V poslední době se výzkumu čtení a čtenáře věnuje Jiří Trávníček, který svým doslovem *Koncept čtenáře a čtení – nejkratší možné dějiny* v českém vydání Manguelovy knihy *Dějiny čtení* (2007) komentoval a shrnul řadu teoretických škol a přístupů.²⁸ I když Trávníček se svými pracemi věnuje převážně výzkumu současného čtenáře, terminologické kategorie a některé teoretické rámce lze využít i pro práci s historickým čtenářem.²⁹

Ač jsme se pokusili jednotlivé školy a výzkumné projekty řadit chronologicky, aby se tím stala více zřetelná vývojová návaznost jednotlivých přístupů, není naším cílem, a ani v možnostech této deskriptivně pojaté části, ke každé podat vyčerpávající výklad.

---

²⁸ Manguel 2007: s. 403-438.

²⁹ Trávníček 2011: s. 42-43.

1. 2. Metodologická východiska práce

Výše uvedený souhrnný přehled odborné literatury nám pomohl s představením směrů uvnitř výzkumu čtenáře a historického čtenáře zvlášť, o níž se můžeme v naší práci opřít jak po stránce úvah, tak terminologickými nástroji. Jak jsme se již v úvodu zmínili, tato práce je spíše synkretizující z hlediska přístupu knihovědného a literárněvědného, založená na myšlence, že kniha ve své celistvosti (nikoliv jen text) je ústřední bod v literární komunikaci, skrze níž můžeme vysledovat stopy po způsobu čtení a typologické modely dobového čtenáře. Na rozdíl od výzkumů současného čtenáře se nemůžeme opřít o dotazníkovou metodu, naše data budou vždy jen přibližná a zprostředkovaná nepřímo. O to více je kladen důraz na interpretaci zjištěných faktů, na vědomí jejich provázanosti a neizolovanosti v celku dobové kultury.

Cílem je tedy zjistit maximum dostupných informací kulturního obrazu čtení a čtenáře v 16. století, k čemuž by mělo sloužit těchto šest úkolů:

1. zjistit dobové determinace (stanovení dobových mantinelů, poznání struktury společnosti, náboženských poměrů, stavu vzdělávání a pedagogických institucí a jejich podílu na čtení, institucionální omezení knižní produkce a cenzura)
2. stanovení objektivních a subjektivních hledisek četby a čtenáře pro dané období
3. knižní kultura a vztah k čtenářské kultuře (rozšíření knihtisku, proměny vzezření knihy a typografická podmíněnost textu, získávání knih, ukládání knih, pomůcky nezbytné ke čtení)
4. způsoby a charakter čtení
5. rozbor dobové knižní produkce a hledání trendů v četbě, dobový kánon
6. úkoly a směry dalšího výzkumu k poznání dobového čtenáře

S ohledem na další kapitoly vidíme jako nutnost vysvětlit a zároveň představit náš terminologický instrumentář, s nímž budeme pracovat. Vyhneme se tak možnému splývání různých obecných významů. Inspirovali jsme se obdobnými terminologickými slovníčky, které použili ve svých pracích Jiří Trávníček, František Miko, Anton Popovič a Horst Günther.³⁰

Nelze však jednotlivé termíny jen stroze převzít. Na rozdíl od prací shora uvedených jednotlivé teoretické rámce, tudíž i terminologický aparát, byl použit ve vztahu k moderním a

---

³⁰ Trávníček 2011: s. 42-43; Miko – Popovič 1978: s. ; Günther 1994.

současným podmínkám čtení a čtenáře, proto termíny adaptujeme v diachronním rozměru uvažování.

knižní kultura – oblast kulturního života vztahující se ke knize, která zahrnuje výrobu knihy (od napsání až po vtištění), distribuci (propagaci, obchod, půjčování, darování) a spotřebu knihy (čtení, recepci), a to jak z hlediska diachronního (dějiny a vývoj knihy, proměny její formy, dobové trendy a módy), tak synchronního (knihy a její proměny v současnosti, konkurence dalším médiím). Jedná se o hierarchicky nadřazený termín všem následujícím, které chápeme jako jeho součást.³¹

čtenářská kultura – část knižní kultury spojená především se spotřebou knihy a jiných písemností (např. jednolisty, letáky, pamflety, zprávy a noviny, pranostiky, minuce atd.), zahrnuje v sobě i všechny aktivity, které se knih týkají, zvláště čtení, rozšiřování okruhu četby a knižního chování.³²

čtení – aktivní využití kompetence umět číst a duševní osvojování textu. V dané době tuto aktivitu můžeme dělit na tzv. tiché čtení a hlasité čtení.

předčítání – zvuková reprodukce čtení před publikem, čímž se liší od hlasitého čtení.

četba – souhrn cíleně budovaného okruhu knih a textů odpovídající individuálnímu vkusu nebo potřebám čtenáře, popřípadě jej stimulují institucionální a pedagogické požadavky.

čtenář – ten, kdo si osvojil kompetenci čtení, uživatel knih a dalších písemností. Jejich společenství se nazývá čtenářská veřejnost (čtenářstvo). Pro úplnost ale musíme tento termín doplnit o údaje, jak toto slovo chápali doboví uživatelé jazyka a jaké významy se k němu vázaly.³³

knižní chování – soubor dvou základních aktivit: čtení a získávání knih (nákup, zapůjčení, zdědění).

---

³¹ Ljachov 1975; Šmejkalová 2000.

³² Trávníček 2011: s. 42-43.

³³ Homolková 2008.

socio-kulturní stopa – znaky, které po sobě čtení a aktivity s ním spojené zanechávají, z nichž můžeme zpětně rekonstruovat alespoň přibližný obraz knižního chování.

receptce – vyšší stupeň v hierarchii přijímání, přebírání kulturních vlivů, jenž má charakter intersubjektivní a dokáže modifikovat přijímací prostředí, a to i nezávisle na původním prostředí přejímaného jevu. Signifikantním je vysoká míra rezonování ve struktuře literárního života.³⁴

receptční kontakt – nižší stupeň vztahu přebírání kulturního vlivu na základě náhodné nebo subjektivní potřeby, které následně nepřejdou do struktury literárního života.³⁵

receptční pole – okruh, v němž čtení vykazuje společné rysy, častokrát stimulující čtenářskou či literární aktivitu.

čtenářský zájem – subjektivní výběr děl, autorů, literárních typů či žánrů preferovaných při četbě, utvářející zvláště skladbu soukromé knihovny či skladbu určitých konvolutů.

kánon – seznam děl, popřípadě části děl, jejichž znalost je institucionálně, sociálně či nábožensky vyžadována a může se v průběhu času obměňovat, zvyšovat nebo redukovat.³⁶

---

³⁴ Kolár 1999 : s. 174-175; Lesňák 1980 : s. 52-60.

³⁵ Kolár 1999 : s. 174-175; Lesňák 1980 : s. 52-60.

³⁶ Markiewicz 2007.

2. DOBOVÉ DETERMINACE ZKOUMANÉHO OBDOBÍ

V následující kapitole se pokusíme zjistit dobové determinace, čímž rozumíme stanovení doby, o níž budeme pojednávat, poznání struktury společnosti, náboženských poměrů, stavu vzdělávání a pedagogických institucí. Musíme také zdůraznit, že není v našich možnostech problematiku řešit do hloubky a tudíž i reflektovat všechnu historiografickou, sociologickou a pedagogickou literaturu na toto téma.

2. 1 České království v 16. století

Územní vymezení českého státu musíme pojímat daleko širěji. V současné době česká historiografie se intenzivně věnuje pojmu České koruny, včetně tzv. vedlejších zemí.³⁷ Koruna česká se skládá z Království českého, markrabství moravského a dále ji tvořily Horní a Dolní Lužice a Slezsko. Z toho je patrné, že se jednalo o mnohonárodnostní celek, který podléhal králi, jenž dosazoval do jednotlivých správních úseků své zástupce. Integritu správního celku zajišťovala osoba panovníka. Stranou nelze ponechat ani češtinu, neboť jako úřední řeč již v 15. století zcela ovládla státní správu v Opavsku, Slezsku i v Lužici, a vytlačila tak latinu.³⁸

2. 2 Datové ohraničení zkoumaného období

Hledání a určování hraničních bodů pro jednotlivé dějinné epochy na sebe váže pozornost vědců (a nejen jich) snad již od počátků scientologického pojmání světa. Ani pro naše předmětné období tomu není jinak. Otázky se vznášejí nad pojmy jako *renesance*, *humanismus*, *reformace*, *protireformace*, *manýrismus*, *baroko*, k nimž bychom mohli přidat také značně relativní a nezřetelnou hranici mezi *pozdním středověkem* a *novověkem*. Byť bychom si mohli, jak to dělá literární historie vždy, pomoci od tzv. velkých dějin a hledat obdobnou hranici v nástupech panovníků, velkých bitvách či objevech, tak tím se zřetelně nevysvětlí, k jakým proměnám docházelo z hlediska čtenáře. Pokud se hlouběji nad zkoumaným obdobím zamyslíme touto perspektivou, zjistíme, že určité předěly jsou zřetelné právě kvůli vlivu dějinných událostí. Tím, že nám jde o projev změn v oblasti knižní kultury,

---

³⁷ Bobková a kol. 2010 : s. 7-24.

³⁸ Macek 2002 : 4. díl s. 543n

již samo o sobě značí, že se musíme zaměřit na proměny diskursu a změny modelu, jež měly vliv na čtenářskou komunitu a produkci knih.

V zavedení výroby tištěné knihy na půdu Českého království, jež máme doloženu v katolické Plzni roku 1476, můžeme považovat za první proměnu módu, i když lze předpokládat, že vzdělaným vrstvám v té době tištěná kniha byla již dávno známa a z dovozu i dostupná.³⁹ V osmdesátých letech a hlavně v devadesátých letech 15. století pak dochází k rozšíření tištěné produkce, avšak o vytvoření stabilních tiskařských dílen můžeme hovořit po přelomu století a následně v první čtvrtině 16. století.⁴⁰

Z hlediska knihovědné terminologie tištěné knihy zde prochází hranice mezi inkunábulemi (do r. 1500), postinkunábulemi (1501–1520), paleotypy (1501–1550) a starými tisky (od roku 1501 do roku 1800). Ovšem s výhradou, že toto dělení vzniklo až v moderní době, kdežto dobové publikum vnímalo kontinuitu stavu, nikoli jako předěly strukturovanou proměnu knihy.⁴¹

Další z mezníků, jenž celé období 16. století dělí na dvě části, je rok 1547 a výnos o omezení tisku knih a jejich šíření (viz kapitola 4.2), následné ustanovení monopolu Bartoloměje Netolického na Malé Straně. Teprve po zrušení zákazu roku 1549 se tiskařská produkce plně rozvinula v nové a nečekané šíři, s oporou humanistických studií, jež se etablovala v kulturní a zvláště ve školské institucionální sféře.

Završení celého období bitvou na Bílé hoře v listopadu 1620 je sice mezníkem politicko-náboženským, nicméně má zřetelné následky v proměně dobového čtenářského diskursu. Změna náboženského vyznání se pochopitelně musela projevit i ve čtenářské kultuře změnou skladby produkce a čtenářských preferencí.

I když stanovíme za hlavní těžiště pro výzkum čtenářské kultury roky 1501–1600, neznamená to, že se tím oprostíme od vědomí kontinuity jak směrem před rok 1500, tak po roce 1600. Oba přesahy mimo vytčené 16. století mají přibližně stejně dlouhou dvacetiletou dobu, jež nám bude jakousi referenční zónou k našemu tématu.

---

³⁹ Hlaváček 1972 : s. 67-95.

⁴⁰ Voit 2006 : s. 180-181.

⁴¹ Voit 2006 : s. 711.

2. 3 Stručná charakteristika zkoumaného období

16. století v Českých zemích bychom mohli charakterizovat jako postupný přechod od středověké společnosti jagellonského období (1471–1526) do společnosti novověké habsburské absolutistické monarchie. Se změnami politickými jdou ruku v ruce také změny kulturní, jelikož do Čech ve zvýšené míře transferují italští umělci. Renesanční styl počal prostupovat všechna kulturní odvětví, od architektury k užitému umění. Změnou prochází také učenecká komunita, překonáváním scholastického způsobu výuky, zařazením humanistických disciplín do výukových řádů se od poloviny 16. století proměňuje i kulturní život českých, moravských, slezských i lužických měst. Nemalou zásluhu na tom mají žáci a studenti wittenberského profesora Filipa Melanchthona, kteří se navraceli ve čtyřicátých a padesátých letech 16. století zpět do Českého království a získávali místa v partikulárních školách, nebo přednášeli na univerzitě, samozřejmě se zapojovali i do literárního života činností vlastní, nebo i překladovou (i když pro toto období by více přiléhalo adjektivum adaptační). V neposlední řadě danou epochu charakterizuje také poměr k německé reformaci, zvláště důležitý z hlediska náboženského vývoje utrakvismu (a také emancipačních snah Jednoty bratrské) v Čechách a na Moravě na jedné straně a nastartovaná protireformační politika vedená Habsburky v rámci celé Říše na straně druhé.

2. 4 Společnost v 16. století

Cesta za poznáním čtenářské komunity musí začínat bližším poznáním obyvatelstva jako celku, společenské stratifikace, identifikace jednotlivých sociálních skupin, procentuálním rozmístěním obyvatelstva mezi městem a venkovem. Na samý úvod však musíme konstatovat, že počty obyvatelstva Českého království ze 16. století a zprávy o vývoji populace nám nejsou přesně známy. Dochované záznamy se více týkají sčítání za účelem daňové evidence a nemáme je dochovány pro celé území, tudíž jsme nuceni pracovat pouze s odhady, jež se mohou skutečnému stavu jen přiblížit.⁴²

O vyjádření počtu obyvatelstva se snažilo již mnoho historiků raného novověku, kteří se jej pokusili stanovit alespoň na základě dostupných údajů, statistických metod a analogie. První dostupný údaj z r. 1529 (že v Čechách mělo být 300 zámků, 782 měst a městeček a 38 772 vsí) kriticky komentují jak Macek, tak i Janáček, vyhraňují se vůči počtu měst a městeček,

---

⁴² Placht 1957 : s. 5-17.

kteřé odhadují pouze na 500.⁴³ Údaje z téhož roku z Moravy nemáme, jen přibližné odhady (např. Matějkův odhad počtu 2 400 vesnic ve druhé čtvrtině 16. století).⁴⁴ Janáček pro rok 1529 odhaduje počet obyvatel všech korunních zemí Českého království (bez obou Lužic) na 2 485 000 až 2 690 000, z toho Čechy 1 350 000 obyvatel, Morava 725 000 až 750 000, Slezsko mělo přibližně 860 000 až 940 000 obyvatel.

Přičemž odhady počtu obyvatel kolem roku 1600 Placht uvádí: pro Čechy na 1 700 000 obyvatel, pro Moravu před Bílou horou ale odhaduje na 750 000 obyvatel, celkově pro země Koruny české (bez Chebska a obou Lužic) přibližně sumarizuje kolem 4 000 000 obyvatel.⁴⁵ Tento údaj musíme poměřovat i dalším faktorem danosti, jimiž byly morové epidemie, které v průběhu 16. století (např. v letech 1502, 1505, 1507, 1520, 1550-1566, 1571, 1580, 1581, 1582, 1584, 1585, 1592, 1595, 1598, 1599) v různé intenzitě a lokálním rozsahu decimovaly populaci jak ve městě, tak na venkově.⁴⁶

Poměr mezi populací měst a venkovem je odhadován přibližně na 15 % městského obyvatelstva, do něhož musíme započítat jak patriciát, tak drobné řemeslníky a počtem proměnlivou sociální skupinu podruhů, a 85 % venkovského obyvatelstva. Ovšem i tímto vyjádřením obcházíme dosti ožehavou problematiku malých měst, u nichž hospodářské i společenské poměry byly více venkovské než městské.⁴⁷ Počty obyvatel měst v Čechách se odhadují pro Prahu r. 1529 na 30 000 obyvatel, Jáchymov r. 1533 na 18 000 osob, Kutná Hora a Hradec Králové více jak 5 000 osob, na Moravě měla města přes 5 000 obyvatel Brno, Olomouc a Jihlava, ve Slezsku ve Vratislavi na 23 500, slezská města přes 5 000 byla Hlohov, Nisa, Svídnice, Lehnice a Opava, v Lužici ve Zhořelci r. 1550 na 10 000 obyvatel.⁴⁸ O něco komplikovanější jsou výpočty na základě počtu domů, jelikož se v druhé polovině 16. století dostávala města do vleklé hospodářské krize, nebylo neobvyklé, že v městech se nacházela řada domů prázdných, pohořelých, pustých (např. 20, 30, 40 i 100 domů, pokles počtu domů byl zřetelný hlavně v Klatovech, Žatci, Českých Budějovicích, Hradci Králové, Plzni a Mostu; naopak růst zaznamenala města jako Chrudim, Rokycany, Polička, krátkodobě i Rakovník a Vysoké Mýto), ale na druhou stranu docházelo v Praze i ke scelování parcelových míst a k přestavbě měšťanských domů v šlechtické paláce.⁴⁹ To souvisí také s proměnou českých měst ze středověkých gotických měst, jimiž byla na začátku 16. století, v renesanční

---

⁴³ Janáček 1968: s. 160-161; Macek 2001: 1. díl s. 16-17.

⁴⁴ Matějka s. 37-39; Janáček 1968: s. 162-163.

⁴⁵ Placht 1957 : s. 39.

⁴⁶ Placht 1957 : s. 14.

⁴⁷ Janáček 1957 : s. 164.

⁴⁸ Janáček 1968 : s. 164.

⁴⁹ Placht 1957 : 48-49.

města konce 16. století. Jejich hospodářský rozvoj sice nebyl vždy tak zářivý a prudký, jak se možná romantizujícím beletristům 19. a 20. století zdávalo v šalbě obrazu tzv. „zlatého věku“, přesto proměnu tváře měst nelze podceňovat.

V jagellonském období si společnost stále udržovala tradiční charakteristiku středověkých tří stavů. Magická trojice se projevuje v dělení společnosti na stav kněžský, panský a obecný lid. Světská společnost byla stratifikována nejen vertikálně (vyšší, prostřední, nižší), ale i v horizontální poloze v jednotlivých patrech (1. císař, král, markrabě, kníže, kurfiřt; 2. šlechta, zemské úřednictvo, rytíři; 3. panoše, purkrabě, rychtář, konšel, měšťtění). Jak je patrné, zcela vně soustavy se nachází chudina a žebráci.⁵⁰ Ekonomické vlivy se podepsaly na střetu o politickou moc mezi městy a šlechtou. Šlechta se snažila popírat a omezovat městské svobody a privilegia. Oproti tomu města feudální charakter zřízení respektovala.⁵¹

Patrný rozdíl byl mezi městy královskými (s právně svobodným obyvatelstvem) a podanskými (i vrchnostenskými) městy. V obou typech měst fungovala obdobná institucionální struktura, na jejímž vrcholu stála městská rada konšelů s primasem (popřípadě s královským rychtářem). V Čechách bylo královských měst na konci 16. století kolem 42 (některá města se během 16. století z poddanství mohla vykoupit, např. Nový Bydžov r. 1569, Mladá Boleslav r. 1595, Pelhřimov r. 1596 a Loket r. 1598; popřípadě byla povýšena města Rokycany r. 1584 a Rakovník r. 1588). Pro porovnání připomeňme, že na počátku roku 1502 se v Čechách uvádí seznam 36 královských měst.⁵²

Vzhledem k tomu, že čtenářskou komunitu předpokládáme především v městském prostředí, zaměříme se více na sociální stratifikaci měst a městeček. V 16. století ovšem měšťanstvo nebylo jednolitou sociální skupinou, jak by se na první pohled mohlo zdát. Za určitý tmelící aspekt bychom mohli prohlásit pouze příslušnost k určitému městu. Movití a majetní konšelé udržují svou moc hegemonií, naproti nim řemeslníci se organizují do cechovních společenstev (až do jejich zrušení r. 1547). Specifickou skupinu můžeme nalézt u obchodníků, kteří se velmi brzy z praktických důvodů alfabetizují a tohoto umění využívají k zvýšení svého zisku (např. vedení register, obchodní korespondencí atd.).⁵³ Kromě plnoprávních měšťanů bychom ve městech našli ještě „armádu“ podruhů (různých nájemců), kteří svou obživu nacházeli ve službách jako nádeníci, čeládka apod. Na úplném okraji sociálního spektra se nacházela

---

⁵⁰ Macek 2001 : 1. díl s. 172-179.

⁵¹ Janáček 1968 : s. 145.

⁵² Macek 2002 : 3. díl s. 21-22.

⁵³ Janáček 1968 : s. 68-70.

městská chudina, povětšinou se formující z venkovských bezzemků uteklých do měst, popřípadě z pohořelých osedlých.⁵⁴

Z těchto uvedených faktů vysvítá několik pro nás důležitých informací, což je jednak předpokládaný počet 15 % městského obyvatelstva (to bychom mohli numericky vyjádřit pro 16. století mezi 450 000 až 600 000 obyvatel pro celé České království), jednak sociální struktura města, z níž budeme v následujících kapitolách vycházet.

2. 5 Náboženství a jeho vliv na knižní kulturu

Otázka náboženství se zdá být z našeho pohledu vlivu na knižní kulturu a veřejný život jako ústřední. České království bývá pro celou předbělohorskou epochu zjednodušeně pojímáno jako „království dvojího lidu“, což je sice pravda, ovšem s tím, že poměr sil nebyl tak vyvážen, jak se z popisu může na první pohled zdát. Konfesijní rozdělení české společnosti na utrakvistickou většinu a katolickou menšinu, která ovšem vykazovala vždy prvky protekcionismu v politických záležitostech a mocenském postavení, je sice pochopitelným dědictvím dějinného vývoje po husitských válkách, avšak se vznikem německé reformace se dostává do zcela nových dimenzí.⁵⁵

Zvláště na straně utrakvistů, tedy kališníků, dochází po Lutherově vystoupení k atomizování na nové náboženské proudy. Toho si již povšiml Hrejsa ve své práci o České konfesi, přičemž část utrakvistů, snažící se skloubit husitskou reformaci s lutherskou reformací, označil za novoutrakvisty, kdežto část konzervativně stojící na tradici husitství nazval staroutrakvisty. Tuto terminologii přebíráme, i když jsme si vědomi toho, že se jedná o označení pozdější, kterých samotní stoupenci těchto směrů neužívali.⁵⁶

Nebylo to jediným prvkem separace na straně podobojí. Stín sektářství se takřka po celé 16. století vznášel nad Jednotou bratrskou, která hledala ve stycích s německými reformátory a cestou polemik emancipaci, obhájení a zadostiučinění. Příslušníci Jednoty byli označováni jako pikartové a valdenští, což vycházelo z kontaktů a společných konfesijních rysů s těmito skupinami. Ale i uvnitř Jednoty bylo několik protichůdných myšlenkových proudů, jež mezi sebou vedly polemiky. Nejvýraznějším byl spor o úlohu a význam vyššího vzdělání.⁵⁷

Vztah knihtisku a náboženské sekty lze ilustrovat na zwingliánské sektě Habrovanských bratří kolem Jana Dubčanského, zvaných také Lulečtí, podle obcí Habrovany a Luleč na

---

⁵⁴ Janáček 1968 : s. 150-155.

⁵⁵ Macek 2001 : s. 13-40; Winter 1896.

⁵⁶ Hrejsa 1912.

⁵⁷ Janáček 1966 : s. 12-17, 125-136.

Vyškovsku. V Lulči provozovali také tiskárnu, v níž vzniklo, dle údajů *Knihopisu*, přinejmenším deset tisků apologického a obřadního charakteru v rozmezí let 1530–1536.⁵⁸

Vliv katolické strany na kulturní poměry, byť nedosahovala takové početní velikosti jako strana podobojí, byl značný a zajišťoval kulturní styky zvláště se Španělskem a Itálií. A jak jsme již shora zmínili, i její vliv na mocenskou a institucionální strukturu s nástupem Habsburků a po obnově pražského arcibiskupství roku 1561 stoupal a eskaloval potridentskými požadavky na organizaci cenzury.

Další náboženská skupina, která se aktivně podílela na rozvoji knižní kultury v českých zemích, byla židovská komunita. V Praze provozoval svou tiskárnu rod Gersonidů. Další židovské tiskárny fungovaly v dolnoslezské Olešnici (jen do roku 1533).⁵⁹

Ovšem poukázání na konfesionální strukturaci společnosti a její vliv na knižní kulturu je pouhým pomocným vodítkem. Příklad editora a překladatele Jana Stráněnského (asi 1517– po 1595) a ediční konfesijně nevyhraněná tiskárna Jana Günthera jasně prokazují, že byt' existovaly určité konfesní hranice, nebyly natolik nezdolné, aby se v ekonomickém zájmu nemohly překročit.⁶⁰ Obdobně můžeme uvést příklad vyhraněně katolického tiskaře Bartoloměje Netolického z Malé Strany, po zákazu z roku 1547 jediného oficiálního tiskaře, jenž ve čtyřicátých letech vydal lutherské Corvinovo zpracování Melanchthonova *Loci communes*, utrakvistickou polemiku kněze Václava Řezníka proti Janu Augustovi apod.⁶¹ Musíme tedy dosavadní představy o konfesijním rozdělení společnosti a její vliv na knižní kulturu více přehodnotit a mít stále na paměti, že byt' existovaly tiskárny výhradně spojeny s určitou náboženskou skupinou, nelze tím generalizovat všechny tiskárny na území Čech a Moravy. Všechny církve, i myšlenkové proudy v nich, potřebovaly šířit nejen své myšlenky, obhajoby a polemiky skrze tištěné knihy, primárně potřebovaly i bohoslužebné a obřadné knihy, modlitební knihy a zpěvníky pro každodenní ceremonie.

Konfesijní situace v Slezsku a Lužici byla ovšem odlišná. Obě Lužice krátce po vzniku Lutherovy reformace v sousedním Sasku prošly zásadní proměnou v náboženském životě. Většina obyvatelstva přijala reformaci, většina kněží se veřejně přihlásila k reformaci a přestoupila k ní, na druhou stranu katolické instituce v Lužici přežily hlavně kvůli kontaktům na bázi církevní hierarchie s Čechami a podporou Habsburků. I mezi katolíky a luterány zde docházelo k rozmíškám, sporům, většinou v duchu zesměšňování té či druhé strany.

---

⁵⁸ Knihopis č. 233, 1067, 3725, 13445, 13445a, 13445b, 16366, 16367, 17350, 17375.

⁵⁹ Voit 2006 : s. 700.

⁶⁰ Bedřich 2006.

⁶¹ Mašek 1987.

V Budyšíně je dokonce nejstarší simultánní kostel v Německu. Krátce řečeno, Lužice se stala mostem při pronikání reformace do Slezska.⁶²

2. 6 Školství

Studiem vlivu školství na kulturní prostředí měst v 15. a v 16. století se již zabíral Zikmund Winter v mnoha pracích, nejvíce snad v díle *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století* (1901). Zvláště v části *Výsledky školské práce* se krom rozvoje latinského básnictví zaměřil na měšťanské libraře a jejich soupisy, ale nejen to. Winter jako první podrobil pečlivé analýze i literaturu, z níž se vyučovalo, a která byla přímo navázána na kultivaci knižního chování (nejen) absolventů městských partikulárních škol.⁶³

Nyní svou pozornost zaměříme na síť škol, která se po dobu 16. století utvářela, a školský systém jako takový. V hierarchii na nejnižších pozicích byly školy farní, v nichž se děti učily alespoň trivium (číst, psát a počítat) a pro mnohé žáčky to byla první a zároveň poslední možnost setkání se s těmito aktivitami. Ti v učení zdatnější pokračovali pak na latinských městských partikulárních školách, nebo měli domácího učitele (záleželo na majetku a sociální situovanosti rodiny). Řada žáků ještě před vstupem na univerzitu využila tzv. přípravek, (takovou provozoval např. Matouš Colinus z Chotěřiny), které si v mnohém nezdaly s kdysi tak slavnými humanistickými učilišti Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic či Jana Šlechty ze Všehrd.⁶⁴ Primární funkcí partikulárních škol bylo vybrat a připravit budoucí studenty univerzity. To šlo jedno s druhým ruku v ruce, jelikož univerzita dozorovala a personálně fundovala pedagogický personál a zajišťovala i jejich fluktuaci po celém území svého vlivu v Čechách (z malé části také na Moravě), kde se nacházelo české obyvatelstvo podobojí.⁶⁵ O propracovanosti školského systému partikulárních škol svědčí nejlépe školní řád vydaný Petrem Codicillem z Tulechova v roce 1586 a také rozsáhlá korespondence mezi rektorem Bacháčkem a představiteli městských škol.⁶⁶

Teprve příchodem jezuitů roku 1556 do Prahy se začíná probouzet katolické školství v Čechách a pomalu také na Moravě, dosud navázáno převážně na malé klášterní komunity různých řádů. Krize v padesátých letech 16. století byla ta velká, že počet kněží, učitelů a vzdělanců ani nesaturoval všechny potřeby katolických věřících. Proto první kroky

---

⁶² Bobková – Březina – Zdichynec 2008 : s. 106-152.

⁶³ Winter 1901. s. 757-780.

⁶⁴ Holý 2010 : s. 210-212.

⁶⁵ Cach 1988 : 132-150; Kádner 1923, II. díl: s. 138-155.

⁶⁶ Storchová 2011 : s. 231.

jezuitského školství po usazení jezuitské komunity směřovaly do sféry gymnasijsní, kdežto nižší stupně vzdělání zůstávaly stále v rukou utrakvistů. Dokonce i první generace českých jezuitů navštěvovala ještě utrakvistické školy a vědomosti zde nabyté si pochvalovali, jelikož s nimi obstáli i při dalším zahraničním studiu (to je hlavně příklad jezuita Václava Šturma, známého četnými polemikami s utrakvisty a zvláště s Jednotou bratrskou).⁶⁷

Školy v Horní a Dolní Lužici byly povětšinou jen u far, ale právě v průběhu 16. století docházelo k rychlému nárůstu školních zařízení ve větších městech. V Budyšině vzniká roku 1556 gymnázium, ve Zhořelci v poslední čtvrtině 16. století působí slavné gymnázium Augustum, na něž odcházelo i mnoho dětí šlechty z Čech, v každém větším městě (přinejmenším v tzv. Šestiměstí) byla městská škola. Obdobně tomu bylo i v dolnolužickém městě Lubin. Absolventi většinou odcházeli na univerzity do Wittenberku a do Krakova.⁶⁸

V centru slezské Vratislavi fungovalo věhlasné gymnázium Elizabethum (statut *gymnasium academicum* škola získala roku 1562), v Nise, ve Svídnici, Středě, Minsterberku, Olešnici, Opolí, v Javoru, Břehu, Krnově, Opavě a v řadě dalších bychom našli městské školy.

Na rozvoji školství v obou Lužicích, tak i ve Slezsku měly značný vliv konfesijní změny, neboť od vystoupení reformace se většina obyvatel těchto zemí hlásila k luterskému učení. Proto se také na řadě škol vyučovalo podle Melanchthonovy humanisticko-křesťanské školské reformy.⁶⁹

V této souvislosti je také dobré uvést alespoň procentuelní odhad alfabetizace a gramotnosti, jež se pohybuje mezi 6 až 10 % celkového obyvatelstva všech zemí Českého království, což by v přepočtu vydalo na 240 000 až 400 000 lidí znajících čtení, psaní a počítání. Na jednu stranu se číslo zdá být až příliš optimistické, ovšem musíme si uvědomit, že rozmístění gramotných ve společnosti i místně je různé a především, nezakládá si automaticky nárok na aktivní užívání všech zmíněných dovedností ve stejné míře a intenzitě. Například celá řada řemeslníků v českých městech mohla projít latinskou městskou školou, avšak v budoucnu nemusela latinu aktivně využívat, natož číst latinské knihy, jak již ukázal Zikmund Winter.⁷⁰

---

⁶⁷ Bílek 1873; Čornejová 2002.

⁶⁸ Ulbrechtová 2009 : s. 11-29.

⁶⁹ Storchová 2011 : s. 85-88.

⁷⁰ Winter 1901.

2. 7 Shrnutí kapitoly

V této kapitole jsme se pokusili nastínit základní data a ukazatele, které nám budou sloužit jako opěrné body při našem hledání čtenáře 16. století. Jak již vyplývá z výše uvedených údajů, v řadě případů se musíme opírat o možné odhady na základě dostupných pramenů (zvláště týkajících se počtu obyvatel a jejich gramotnosti). To samotné výsledky práce neoslazuje, jen jim vytváří tolik potřebné mantinely, v nichž se budeme nadále pohybovat.

Sledovat budeme převážně České království (tedy Čechy a Moravu) s tím, že se pokúsíme některé výsledky konfrontovat se zjištěními v dalších zemích Koruny české v letech 1501 – 1600.

3. STANOVENÍ OBJEKTIVNÍCH A SUBJEKTIVNÍCH HLEDISEK ČETBY A ČTENÁŘE PRO DANÉ OBDOBÍ

Dříve než začneme se stanovením hlavních kroků našeho bádání, tak se v následující části zaměříme na stanovení objektivních a subjektivních hledisek četby pro dané období. Slibujeme si od toho jasně rozlišit, které jevy primárně zkoumat a které jen reflektovat. Tím, že předkládaná práce má za cíl se věnovat čtenáři v 16. století v úplnosti, je zřejmé, že důraz musí být kladen na objektivní hlediska. Co tedy rozumíme pod oběma pojmy?

3. 1 Objektivní hledisko četby

Objektivním hlediskem je pro nás to, co stojí vně individuálních potřeb a návyků čtenáře. Jedná se o dimenzi obecně přijímanou, na níž čtenář sám jako jedinec nemá žádný podíl a žádnou aktivní účast. Cesta k takovému poznání musí vést skrze knihu a kulturní zázemí, které ji obklopuje. Kniha, kterou dostává čtenář do rukou, je nám základní materií takového poznání. Sledovat tedy budeme proměnu jejích formálních částí, jakým typem písma je vytištěna, v jaké jsou použité ilustrativní prvky (bordura, vlisy, ozdobné pásy, dřevořezy, popřípadě jejich kolorování, iluminace, rubrikace atd.). Řada těchto faktorů totiž vytváří onu dobovou normu světa, onen neodmyslitelný kontext, v němž čtenář knihu vnímá a jehož mínění ovlivňuje.⁷¹

3. 2 Subjektivní hledisko četby

Zcela subjektivním je to, co je jasným otiskem individuálních potřeb čtenáře a jeho projevem, tedy zanechanou osobní stopou (převážně) přímo v knize (poznámky, komentáře, podtržení textu). Odrazem subjektivního čtení může být výpisek či jejich soubor, zmínka v korespondenci, rejstřík vypsany na zadní přidešti a předsádku nebo všitý na volnou složku před ně. Důvodem, proč bychom jim měli také přikládat důležitost, tkví v tom, že i když se jedná o subjektivně iniciovaný akt, stále v něm zůstává skryto mnoho prvků a informací o obecném užívání knih. To však vyžaduje, abychom se do takových situací dokázali vcítit, ale zároveň si ponechat možnost odstupu.⁷²

---

⁷¹ Nünning (ed.) 2006 : s. 562.

⁷² Nünning (ed.) 2006 : s. 746-747.

3. 3 Hranice obou hledisek

Kdesi na pomyslné hranici obou hledisek můžeme postavit vlastnictví knihy, jelikož výběr knihy je sice projevem čistě individuálním, ale může být podmíněn, a často tomu tak bývá, i objektivním hlediskem (např. znalost knihy pro vykonávání funkce, pro studijní účely atd.). Na druhou stranu za čistě individuální můžeme považovat množinu knih v knihovně jako výsledek určité selekce z celého objemu knih dostupných na trhu. Otvírá se tak možnost analyzovat takovou knihovnu nejen z pohledu co vše obsahuje, ale také proč obsahuje přesně takové knihy, které obsahuje. Tak lze postupovat v knižních sbírkách omezených jen na několik desítek až stovek svazků, v případě tisíců svazků, které obsahovala např. velká šlechtická knihovna Rožmberků, bychom takový přístup uplatňovali jen stěží.

3. 4 Vzájemný poměr subjektivního a objektivního hlediska

Jaký je poměr objektivního a subjektivního hlediska v knižním chování? Odpověď na tuto otázku by měla spíše zodpovědět antropologie a psychologie, nežli literární věda či historie. Stále pracujeme se čtenářem, který je součástí určitého společenství, s nímž se identifikuje, oproti jinému společenství, proti němuž se vyhraňuje (nebo vyděluje). Dobrým příkladem může být kategorie konfesní identifikace a vyhranění. Na jedné straně příklon k určité církvi vyžaduje obsáhnutí postulativního kánonu knih užívaných v tomto společenství (bible, modlitební knížky, postily, polemiky), individuálním bychom pak nazvali výběr a doplnění knih, v nichž už kánon a příslušnost konfese nemusí hrát až tak velkou roli (kroniky, mravoučné spisy, praktická literatura). Dochází tedy k směřování obou hledisek. Výsledek je takový, že určující je objektivní hledisko, které je sekundárně doplňované individuálními potřebami a zálibami čtenáře.

3. 5 Shrnutí kapitoly

V této kapitole jsme zauvažovali nad tím, jaká jsou subjektivní a objektivní hlediska četby a jakými faktory jsou tato hlediska ovlivňována. Z příkladu vlastnictví ovšem vyplývá, že v sobě může spojit jak hledisko individuální (tzn. vlastní výběr), tak i objektivní (např. kniha nutná k výkonu práce, činnosti a studiu). Proto v následujících kapitolách budeme k tomuto výsledku přihlížet.

4. KNIŽNÍ KULTURA A JEJÍ VZTAH KE ČTENÁŘSKÉ KULTUŘE

Knižní kultura, jak jsme se již zmínili v terminologické části první kapitoly, je nadřazenou kategorií čtenářské kultury. A právě proto je na místě se více zamyslet nad vzájemnými vztahy a možnou mírou ovlivňování, neboť kniha je sice matérie, ale teprve čtenář jí propůjčuje svým čtením život. Naopak čtenář může ovlivňovat onu matérii knihy svými návyky, preferováním určité formy, souzněním či rozporem s dobovou módou. Proto se v následující části zaměříme na anatomii knihy ze všech možných úhlů pohledu.

Bylo by velmi neprozířetelné se zaobírat jen knihou tištěnou, jelikož kniha rukopisná nepřestala existovat, naopak, zaznamenala další pozoruhodnou etapu své existence a s pozměněnou funkcí a tam, kde se tištěná díla ještě neprosadila, nebo nemohla prosadit, přetrvala. O to více dráždivější se zdá být požadavek na porovnání a sledování vzájemného ovlivňování postupu úpravy mezi rukopisným záznamem a typografickou úpravou tištěné knihy. Pak teprve pochopíme onen modernistický omyl šířený a opakovaný generacemi, že nástupem tištěné knihy se rukopis vytratil, aniž by si kdokoliv položil podstatnou otázku: k čemu vlastně došlo?

Začneme na dějinném zlomu, jímž bylo postupné rozšíření knihtisku a zároveň přetrvávání dosavadní praxe výroby i distribuce rukopisné knihy. Obě vývojové etapy rukopisné i tištěné knihy žily spolu po určitou dobu v naprosto vyrovnaném poměru. Knihotisk si vzal za vzor formu rukopisné knihy jen do té doby, než tiskaři zjistili, že tisk nabízí nové dimenze rozvoje nejen co do formy sazby textu, ale i nové techniky grafického znázornění. Základní výhoda knihtisku, tedy možnost text šířit v několikanásobně vyšším počtu exemplářů, v téže identické formě a v relativní finanční dostupnosti, z pragmatických i finančních důvodů samozřejmě rukopisnou knihu překonala. Na druhé straně rukopisná kniha, krom záznamů subjektivní povahy, či autorských rukopisných záznamů, se udržela v několika segmentech knižního trhu. Prvním je segment nákladných reprezentačních knih, např. knihy jako dar významné osobě, graduály pro literátská bratrstva si až do konce 16. století uchovaly svou rukopisnou formu s bohatým zdobením a vazbou v intencích „retro“ vazby gotické.⁷³ Dosud opomíjený, přesto podstatný segment knižní kultury, je šíření knih rukopisným opisem, které nemohly být tištěny z cenzurních, finančních či jiných důvodů (např. text *Acta rerum gestarum* Sixta z Ottersdorfu na hranici mezi paměti a politickou polemikou se šířil v rukopisech, protože

---

⁷³ Bohatcová 1990 : s. 115-116.

nemohl být vytištěn, ale byl hojně opisován, o čemž svědčí množství dochovaných exemplářů).⁷⁴

Na druhou stranu musíme brát v potaz, a to především, relevanci působení na čtenářskou komunitu jako celek, popřípadě na její většinu. Proto je důležité vzít v úvahu dosah rukopisně šířených opisů a poměřit jím dosah oficiálně tištěných textů, což ve své podstatě platí i o tiscích vzniklých uvnitř komunit a pro jejich potřebu (např. z tiskáren Jednoty bratrské, z lulečské tiskárny apod.). V opačném poli tedy budou stát tisky a tiskárny s platformou otevřené nabídky pro knižní trh, se snahou saturovat svou produkcí čtenářskou komunitu, popřípadě ji stimulovat vyhledáváním nových titulů.

Cesta k poznání základní materie našeho zájmu musí vést skrze stručné, ale přesto nutné zhodnocení vývojových tendencí v šesti hlavních okruzích:

1. rozšíření knihtisku jako vznik míst pro šíření čtenářské komunity
2. cenzura
3. knižní obchod a získávání knih v 16. století
4. proměna knihy v průběhu 16. století (na bázi vizuální, řemeslné, strukturální)
5. obecné zjištění o budování knihoven a ukládání knih
6. nezbytné pomůcky při čtení

Poněkud problematičtěji se lze vyjádřit o výhodě finanční dostupnosti oproti cenám rukopisu, jelikož bychom srovnávali nesrovnatelné a vyžaduje to obsáhlejší komentář, který by značně překročil poslání a cíle této práce.

4. 1 Rozšíření knihtisku

Od vzniku knihtisku v německém Porýní v polovině 15. století se během následujícího půlstoletí rozšířil knihtisk skoro do všech významných center vzdělání, umění a obchodu Evropy. Ani České země nebyly výjimkou, avšak o počátcích umění tisku knihy u nás existuje mnoho nejasností a otazníků. Pokud vezmeme v potaz celé území zemí Koruny české, tak první doložený tiskař se usadil ve Vratislavi v roce 1475, Plzeň by byla dle toho až druhá s nejstarší skutečně doloženou datací 1476 u tzv. *Arnoštových statut*, podle nějž se

---

⁷⁴ Janáček 1950 : s. 31-32.

nazývá i celá tiskárna nám jménem neznámého tiskaře.⁷⁵ I když nás primárně zajímá 16. století dovolíme si drobný přesah i k období prvotisků.

Ponechme stranou věčné dohady o tom, kdy a jaké tiskárny fungovaly a jaké tisky s jakou datací jim můžeme, či nemůžeme připisovat. Naši pozornost upřeme na rozšíření knihtisku ze zcela jiného úhlu pohledu jímž je vytváření čtenářské kultury v těch místech, kde došlo k déle trvajícimu usazení tiskařské oficíny či oficín a jakou tiskařskou produkcí se prezentovala. Stranou tedy musíme ponechat nahodilé zakázky kočovných tiskáren, k nimž se nevytvořilo trvalé prostředí tvorby a odbytu a na nichž nemohla vzniknout vazba čtenářské komunity v místě působení a okolí.

Vezmeme-li Čechy samostatně, musíme začít v Plzni, kde tiskárna vznikla kolem roku 1476, popřípadě ještě před tímto rokem, na popud pražské kapituly, která našla v katolické Plzni své útočiště. Tiskárny však v Plzni vydržely jen do roku 1534, pak se zde knihy netiskly a Plzeň tak byla závislá jen na dovozu produkce z jiných měst.⁷⁶

O poznání jiná situace byla v Praze, kde před rokem 1500 fungovaly tři tiskárny: tzv. Tiskář Žaltáře od roku 1487, tzv. Tiskař Pražské bible od roku 1488 a tzv. Tiskař Korandy.⁷⁷ A vyjma krátkého intermezza v roce 1547, kdy zde mohl tisknout oficiálně jen Netolický, zde fungovalo vždy více tiskáren různého formátu, od menších (např. Konáčova),⁷⁸ až po velké tiskárny severýnské a melentrišsko-veleslavínské.⁷⁹ Praha se tedy stala hlavním centrem knižního života tlukoucí tepem jednak produkce vlastní, jejím vývozcem, ale i dovozcem produkce z jiných měst království či zahraničních tiskařských center (např. Frankfurt, Norimberk, Lipsko).

V Čechách vznikly mimo Prahu ještě menší tiskárny pracující ve prospěch Jednoty bratrské v Litomyšli (Pavel Olivetský st., Alexander Oujezdský, Pavel Olivetský ml. založil stálou tiskárnu v Olomouci, kde byl r. 1547 popraven), Mladé Boleslavi (po krátkém působení Mikuláše Klaudiána, jeho tiskárna přešla do rukou Oldřicha Velenského, který tiskl v Bělé pod Bezdězem, v Mladé Boleslavi pak od dvacátých let působil Jiřík Štyrsa, po něm krátce do r. 1533 Jindřich Šturm).⁸⁰

Na Moravě knihtisk přichází roku 1486 nejprve do Brna (Konrad Stahel a Matthias Prenlein), opět na popud katolické církevní instituce, tentokrát olomouckého biskupství. V Olomouci se

---

⁷⁵ Bohatcová 1990 : s. 117-143; Voit 2006 : s. 697; Boldan 2010.

⁷⁶ Voit 2006 : s. 697.

⁷⁷ Na okraj uvedme, že roku 1489 je vytištěna Bible také v Kutné Hoře, oproti pražské edici bohatě ilustrována dřevořezy, jako bychom v tom slyšeli dozvuky rivality Prahy s Kutnou Horou podle slavné staročeské skladby.

⁷⁸ Coiceiro 2011.

⁷⁹ Voit 2006 : s. 712-714.

⁸⁰ Voit 2006 : s. 893.

objevil knihtisk až po roce 1500, kdy tam působil jeden rok kočovný tiskař Konrad Baumgarten. Všechny tyto tisky mají jeden shodný rys, jsou oproti tiskům z českých tiskáren jen cizojazyčné (latinsky a německy). Na stabilní fungující tiskárnu si musela Morava ještě počkat až do příchodu Jana Günthera z Norimberka do Prostějova roku 1544. Ba co víc, Günther vytvořil tiskárnu, která mohla nabídkou svého široce pojatého a konfesně otevřeného edičního programu konkurovat i velkým pražským oficínám. Dokonce řada tisků, které at' už v Prostějově či později v Olomouci vydal, je *editio princeps* a v Praze docházelo k jejich patiskům (i když u pražské tiskárny Kantora Hada je otázka, zdali se nejednalo o cílenou spolupráci). Po Güntherovi přebírá olomouckou tiskárnu Fridrich Milichtaler, jeho nevlastní syn.⁸¹

Také na Moravě měla Jednota bratrská své tiskárny. Ve třicátých letech to byla tiskárna v Náměšti nad Oslavou, pak od šedesátých let až téměř do bělohorské porážky fungovaly v návaznosti po sobě tiskárny v Ivančicích (1563–1576) a v Kralicích (1579–1619). Kromě Jednoty měla na Moravě ve třicátých létech, na panství Jana rytíře Dubčanského v Lulči a v jeho okolí, svou tiskárnu měla i sekta habrovanských vedenou Kašparem Aorgem. Aorg po uvěznění Dubčanského přesídlil do Prostějova a převzal i mnoho z tiskařského materiálu z Güntherovy oficíny.⁸²

Slezská Vratislav získala knihtisk již roku 1475 působením Kaspera Elyana, který tiskl přinejmenším až do roku 1483. Zvláště trojjazyčný tisk *Statut Vratislavensis* se základními modlitbami v polštině s prvky bohemizmů, je nejstarším dokladem tištěného slovanského jazyka vůbec.⁸³ Po krátkém působení v letech 1503–1504 kočovné tiskárny z Olomouce příšedšího Baumgartena se teprve na sklonku druhého desetiletí formují stabilní tiskárny německých luteránů Adama Dyona a Kaspara Libische. Na tiskárnu Andream Winklera st., taktéž Němce, založenou roku 1538, navazovala koupí roku 1552 tiskárna Kryspina Schaffenbergera st., po jehož smrti a smrti jeho syna přichází roku 1589 sňatkem s vdovou do rukou Georga Baumanna ml.⁸⁴

Jak vidno, jednotlivá centra knižní produkce, vyjma Prahy, měla povětšinou omezenou dobu působnosti na několik desetiletí. Z toho ale nevyplývá, že si tiskárna nemohla vytvořit potřebné podmínky pro odbyt a stálou čtenářskou klientelu. Jak už z úlohy hlavního města království vyplývalo, Praha byla předurčena k tomu, aby se stala hlavním knižním centrem. Této situaci nahrávalo hned několik faktorů. Prvním a nejdůležitějším byla akumulace

---

⁸¹ Voit 2006 : s. 605-607, 322-323.

⁸² Voit 2006 : s. 893-896.

⁸³ Voit 2006: s. 237, s. 999.

⁸⁴ Voit 2006 : s. 999-1000.

potřebného finančního kapitálu, což je pro takový druh obchodní činnosti nezbytné. O nic méně významným důvodem byla existence univerzity, jejíž intelektuální prostředí přímo vyžadovalo fungování takových podniků jako jsou tiskárny. Kromě univerzity se z institucí na rozvoji knihtisku podílela církevní hierarchie, tak i sama podstata správní agendy království, popřípadě také města jako takového. Právě tyto instituce vytvářely také dohled nad tištěnou produkcí formou cenzury a povolování.

4. 2 Cenzura

Významným prvkem, který ovlivňoval knižní produkci a obchod, a tedy i přístup knihy ke čtenáři, byla od počátku knihtisku cenzura. V ní se koncentrovala snaha kontroly jednak nad šířením informací tištěno formou (prvek správní), tak i snaha ochránit čistotu víry (prvek církevní). České země v tomto ohledu kopírovaly celoevropský vývoj, zvláště po vydání zákazu šíření nepovolených knih papežem Alexandrem VI. roku 1499 a s výsledky Tridentského koncilu v podobě seznamu závadných knih *Index librorum prohibitorum* (první tištěné vydání pochází z Říma, patrně 1558, druhé, doplněné vydání 1559). Církvi a světské moci vložily vhodné prostředky a návody, jak a co postihovat i potírat.

Rozdílný byl ale vývoj jednotlivých cenzurních praktik v průběhu 16. století v každé z korunních zemí Českého království.⁸⁵ Z dějin vývoje cenzury pro předbělohorské období vysvětluje, že určitou dvojkolejnou mezi Čechy a Moravou zapříčinil tzv. svatojakubský mandát z 10. 8. 1508 a jeho důsledky. Pro Čechy to byla násilná restaurace moci katolické církve a znamenal pro jednotu bratrskou, pro mnoho vyznavačů jiných náboženských skupin (habrovanští, novokřtěnci) a pro radikální stoupence Luthera i Calvina nucený odchod na Moravu, kde nacházeli pod mocí šlechty ochranu a zázemí.

Jaká situace panovala v Čechách? Rozdělení cenzurních kompetencí mezi katolickou konzistoř (přehlednutí rukopisu díla) a pražského purkmistra a sbor konšelů (dodatečná cenzura vytištěné knihy) výnosem mandátu z 18. 7. 1526 bylo od roku 1539 rozšířeno o rektora pražské univerzity.⁸⁶ Se snahou omezit a koncentrovat knihtisk jen na Prahu (uvažovalo se také ještě o Plzni jako o dalším městě s povolením pro tisk knih), a tím umožnit snadnější a intenzivnější fungování cenzury, což lze vyčíst z mandátu z 3. 7. 1537.⁸⁷ Ovšem

---

⁸⁵ Vývoj předbělohorské cenzury je nastíněn nejnověji Voit 2006: s. 154-155, k vývoji moravské cenzury Voit 1987a a 1987b, práce starších autorů vyžadují větší kritický přístup, zvláště z hlediska celoevropského pohledu shrnují problematiku Giesecke 2006: s. 462-470; Prokop 2005: s. 75-76; Hemels 1982: 13-35.

⁸⁶ Voit 2006 : s. 155.

⁸⁷ Voit 2006 : s. 155.

bez větších úspěchů, neboť litomyšlský tiskař Alexandr Oujezdský tisknout nepřestal a o několik let později tento zákaz porušovalo čím dál více a více tiskařů, kteří nevlastnili na živnost císařské povolení.⁸⁸

K centralizaci knihtisku do Prahy nakonec došlo po změně politické situace ve prospěch Ferdinanda I. na konci šmalkaldské války a porážce protihabsburské opozice. Udělení monopolu malostranskému tiskaři Bartoloměji Netolickému a exemplární poprava Jana st. Olivetského v Olomouci, tiskaře, který se aktivně účastnil opozice svou tiskařskou pamfletistickou kampaní, sice zprvu vyřešilo na krátkou dobu problémy s tiskem a jeho kontrolou, nicméně ze stížností samotného Netolického vysvítá, že zanedlouho řada tiskařů antedatovala své tisky či tiskla tajně dál.⁸⁹ Přičteme-li i úmyslný bojkot Netolického provládní produkce, jediné, která v tu dobu měla oficiálně vycházet, je jasně patrné, že čtenář si dokázal najít své knihy jinde a mnoho tiskařů mu v tomto ohledu vyšlo vstříc.

Dva roky trvající nařízení se ukázalo neživotaschopným jak ze strany státní kontroly, tak i z hlediska tiskařských živností. Vyřešením byla tzv. privilegia, která umožňovala určitý monopol na díla či tematický okruh knih tisknout výhradně jen v takové tiskárně, jež ho vlastnila. Ale i zde existovaly výjimky a snahu taková privilegia obejít, zvláště u podobných tematických skupin. Zvláště je to patrné u učebnic, na něž měl privilegium z roku 1549 Günther, či privilegium tisku Bible z roku 1549 Bartoloměje Netolického, které později pro svou tiskárnu zakoupil Jiří Melantrich.⁹⁰

Cenzura však nebyla jediným způsobem, jak omezit šíření „problematických“ knih. Do Čech se dováželo i mnoho zahraniční produkce (zvláště z Norimberka, Lipska atd.), a i v zahraničí se tiskly české knihy určené výhradně pro český trh. Dokud Norimberk nepřešel k lutherské reformaci, zákaz tisku cizojazyčných knih mimo němčinu a latinu vydávaly norimberské městské úřady, po změně se o zákazy starala česká strana, vedená oficiálními katolickými místy Českého království.⁹¹ Zákaz se však porušoval, ať již šlo o české tisky přímo v norimberských oficínách vytištěné, nebo o dovoz knih z Norimberku do českých zemí.⁹²

---

⁸⁸ Voit 2006 : s. 652-653.

⁸⁹ Mašek 1987 : s. 35-36.

⁹⁰ Voit 2006 : s. 718-719.

⁹¹ Voit 2006: s. 630.

⁹² Voit 2006 : s. 630; Voit 2010 : 369n.

4. 3 Renesanční knižní vazba

S prvky renesanční vazby se v Čechách poprvé setkáváme na počátku dvacátých let 16. století a vyvíjí se kontinuálně až do prvních desetiletí 17. století. Z hlediska knižní kultury je vazba nositelem uměleckořemeslné výroby, dostupných materiálů a módních trendů, ovšem z hlediska knižní kultury má o jednu dimenzi více. Tu bychom mohli nazvat reprezentativní funkcí majitele knihy, projevující se kompozicí se zvýrazněním identifikačních prvků majitele (hlavně supralibros). Na druhou stranu právě v 16. století se můžeme v našich zemích setkat s fenoménem nakladatelských vazeb, unifikujiících kompozici estetických prvků apod. (ukázka dobových vazeb viz Příloha č. 18).⁹³

Vyjdeme-li z typologických rozborů a terminologie popisu renesančních vazeb Bohumila Nusky, můžeme vývoj stručně charakterizovat asi takto. Přelomová léta 15. a 16. století jsou stále ještě v duchu mohutných, kubičtěji pojímaných gotických vazeb. První proměnu tvarosloví v renesanční typ vazby nalézáme až začátkem dvacátých let 16. století v dílně *mistra Práv českých*, jejichž rámová kompozice je vyplněna (často kruhovou) dominantou a slohově příznačným je užití razítek ve vnější straně rámu (s motivem žaludu, rolničky, lipového květu). Podobným tvaroslovím se projevuje i dílna *mistra MN* s rámovou kompozicí a kruhovou dominantou. Ovšem delší dobu řada kompozičních i estetických prvků gotické vazby ještě přežívá. Kombinace a slučování prvků gotických (např. využití gotických dekorů na nepohledových stranách vazby, kolky a razítka) s uměřenými dekory renesančními se stávají typické pro středoevropskou knižní vazbu 16. století.

Jak si tuto setrvačnost a míšení stylů vysvětlit? S ohledem na praktičnost české mentality bychom mohli uvažovat o tom, že se řemeslníci snažili využít veškerý materiál, který měli ve své dílně. Druhé vysvětlení můžeme hledat v kontinuitě knižní kultury pozdně středověké, která v mnohém ovlivňovala stále vkus i požadavky řemeslného zpracování knižní vazby. Toto tvrzení je poněkud komplikovanější a musí být podrobena důkladnější analýze, než kterou jsem schopni dnes. Na druhou stranu udržování gotických prvků po celé 16. století (např. mohutné kování, užití mohutné kůže apod.) na vazbách knih graduálů, městských knih, soudních akt, knih úřední povahy apod. nasvědčují tomu, že gotická vazba byla stále považována za projev určitého funkčního rozlišení.⁹⁴

Do poloviny 16. století převažuje rámová kompozice s vnitřní dominantou (tedy typ smíšený), přibližně od poloviny století se užívá rámová kompozice s opakovanými vpadlými dalšími

⁹³ Hamanová 1959: s. 98-127; Nuska 1962: s. 469-493; Nuska 1965: s. 19-145; Voit 2006: 961-981.

⁹⁴ Nuska 1962

poli. Ke grafickému využití plotny uprostřed kompozice mohlo být použito nepřeborné množství motivů (starozákonní, novozákonní, antické, reformační, alegorie, městské znaky, královské znaky, říšské znaky). Dovoz náradí z německých zemí měl za následek i určitou jednotnost některých motivů ploten (např. s reformačními motivy, jako jsou vyobrazení osobností Luthera, Melanchthona, Calvina atd.), tak i válečků a razidel.

Se sklonkem 16. století se objevuje velká obliba pergamenové vazby s dominantovou kompozicí s oválným ornamentem, nebo kartuší. Projevem vlastnictví, kromě supralibros ve formě dominanty, se staly supralibros z iniciál počátečních písmen jména vlastníka knih a data výroby vazby (viz Příloha č. 13). Celá knihovna tak dostávala jednotnou formu identifikace i estetického vzezření bělostných pergamenových vazeb.

Tento zjednodušený popis vývoje má pro nás z hlediska čtenářské kultury dva důležité aspekty. Prvním je aspekt provenience spjatý s knižní vazbou, jasná a zřetelná identifikace, včetně důležitých údajů o pořízení knihy/vazby. Porovnání údajů z vazby a dat uvedených v *impresu* nám může napovědět mnohé o době a formování knihovny vlastníka. Mezi obojím může být značný rozdíl, způsobený buď snahou sjednotit formu knih v celé knihovně, nebo již nevyhovující vazbou, např. poškozenou, neodpovídající moderním trendům a vkusu vlastníka apod. Druhým aspektem je tematický výběr díla či děl v konvolutu, který se může podepsat na estetickém vzezření knižní vazby (např. reformační spisy mohou mít v plotně zobrazenou postavu reformátora, klasičtí autoři antické motivy, modlitební knížka náboženské motivy apod.).

Ještě k jedné zásadní proměně u renesanční vazby došlo. Začalo se ustupovat od prkénkové vazby, kterou brzy zcela vytlačila vazba z lehčích materiálů, jímž vévodila hlavně lepenka. Ta se stala oblíbenou a dostupnou, převážně také proto, že se mohla vytvořit i recyklováním tiskařských zbytků, nedodělků, popřípadě již starých a neprodejných kusů.

4. 4 Proměny textu knihy

První tisky napodobovaly rukopis nejen co do formy písma, ale přejímaly i abreviatury užívané v písařské praxi. Je pozoruhodné, že byť se pro středověkou knihu předpokládá hlasité čtení, popřípadě polohlasné přeříkávání, takové zkratky tomuto přístupu moc nepřejí. Počet zkratk se v průběhu první poloviny 16. století zmenšoval, až se ustálil na stabilní počet vytvářející úzus pro tisky sklonku 16. století. Systém abreviatur byl znám již z antiky, usnadňoval a urychloval zápis, dalším podstatným rysem byla úspora místa a materiálu, na nějž se text zapisoval. Podívejme se však na tento systém nejen z jeho funkce, ale i struktury.

Cíleně se zkracovala část slova v prefixu (zvláště *pra, pre, pro, pře, při*) a sufixu (zvláště pádové koncovky značené horním indexem apod.). Pokud se podíváme na tisky české, prefixové abreviatury se vytrácejí už ve čtyřicátých letech 16. století, kdežto sufixové se běžně užívaly až do konce 18. století. Především v tom musíme hledat dobový úzus, a také možnost tiskaře (sazeče) udržet pravý okraj sazby zkrácením textu, ale i jeho natáhnutím (např. zdvojením samohlásek, užití diftongu v místě palatelizace atd.).⁹⁵ Bylo by pozoruhodné porovnat obě podoby textu, tedy jak rukopisné předlohy, tak i jeho následné převedení do tištěné podoby. Musíme ovšem konstatovat, že k takovému srovnání nemáme možnost, jelikož se nám nedochovaly autorské rukopisy.

Další svědectví o vlivu hlasitého čtení na formu textu tisků a rukopisů nacházíme hlavně ve dvou aspektech. Prvním je organizace a segmentace větných celků. Kromě dělení vět a souvětí podle syntaktických úseků se mísí s výdechovou interpunkcí vyznačovanou virgule, střejškem (/) nebo syntaktickou dvojtečkou (:), středník se vyskytuje až na začátku 17. století. Druhým aspektem je způsob, jakým se v zápisu či sazbě přistupuje k předložkám, popřípadě i nepravým předložkám. Nalezneme je společně v jednom grafickém celku se slovem následujícím, tedy tak, jaká je jejich realizace plného přízvuku v mluveném projevu.

Kromě funkčních hledisek sazby je zcela evidentní rozdílné pojmání textu jako celku a estetických norem užívaných při sazbě, což je nejlépe patrné u dvou prvků. Prvním je užívání dělení slov i v nadpisové části textu a u titulních listů. Zde se stýkají dvě objektivní hlediska limitující tiskaře: 1. velikost písma, neboť tiskař nemusel mít všechna písmena stejné velikosti, 2. limit zrcadla sazby, nedovolující text prvního či více slov vysázet stejnou velikostí písma. Druhým hlediskem myslíme oblibu v užívání tzv. *ztrácející se sazby*, a to nejen v textu na konci dané části (např. kapitol a oddílů, předmluv apod.), nýbrž i pro sazbu titulních listů.⁹⁶

4. 5 Písmo tištěných knih

Podstatnou roli pro podobu textu a jeho formy v sazbě hrála také volba písma, kterým se kniha sázela. Pro první polovinu 16. století nám vytvořil podrobnou analýzu Petr Voit, do níž zahrnul všechny známé tisky té doby.⁹⁷ Překvapivá je rozmanitost písem užitých v krátkém období padesáti let. Voit pro předmelantrišskou éru českého knihtisku vypočítává celkem

---

⁹⁵ Voit 2011a : s. 249.

⁹⁶ Voit 2006 : s. 775-778; pro celou epochu lze srovnat s výsledky posledních jazykovědných výzkumů shrnutých v brněnském sborníku Čornejová – Rychnovská – Zemanová 2010 s. 207-340.

⁹⁷ Voit 2011b : s. 105-202.

sedm druhů tiskových latinských písem, gotické (bastarda, rotunda, textura), novogotické (švabach, fraktura) a humanistické (antikva a polokurzíva), s tím, že posledních šest zmíněných pocházelo z dovozu.⁹⁸

Diferenciace užití antikvy pro latinské texty a gotických či novogotických písem jen pro sazbu vernakulárních jazyků ovšem měla svou dlouhou cestu. V tiscích českého původu můžeme vidět jakousi prvotní fázi nevyhraněnosti obou typů písem, přibližně do let 1530–1540, v jejímž průběhu něhož se pomalu etabluje tzv. humanistický pohled. Na druhé straně se antikvové písmo užívalo i v jazykově českých tiscích jako písmo vyznačovací, popřípadě jako římské číslice pro označení číslování kapitol, foliace či paginace. V druhé polovině 16. století se norma jazykové diferenciace na užití písma stabilizovala a kontinuálně pokračuje až do 19. století. Patrné je to i ve smíšené sazbě, kdy latinská slova (popřípadě jejich část bez českých pádových koncovek) je vysázena antikvou (nejčastěji polokurzívou). Obdobně se však postupovalo v obráceném případě, např. v marginálních poznámkách v českém jazyce u latinských mluvníc, u českých ekvivalentů ve slovnících apod.⁹⁹

4.6 Titulní list

Využívat první nepotištěné strany, s původní funkcí ochrany první tištěné strany textu, se začalo již v 15. století v Německu a v Itálii.¹⁰⁰ Tehdy ochranná funkce ustoupila nové, z hlediska obchodu a informace o titulu potřebnější pragmatice. Z původně umístěného incipitu (nejstarší doklad v Čechách takového způsobu užití je z r. 1493) se postupně vytvořil titulní list v pravém slova smyslu. Čtenář tak byl informován, o jakou knihu jde, obvykle i o tom, kdo a kde ji vydal. Časem se připojilo i využití estetických prostředků grafického ztvárnění jeho podoby, ať již šlo o borduru, titulovou dřevořezovou ilustraci, umístění viněty apod.¹⁰¹

Výše zmíněná pragmatika, jež nutila tiskaře využít dosud prázdnou stránku jako informační sdělení, se z hlediska čtenáře stává tím nejdůležitějším důvodem pro to, aby si knihu zakoupil. V tom vidíme také důvod nástupu anotačních titulních listů, shrnujících nejen název, ale i celý obsah, přídavné části a jejich autory, popřípadě i informace o autorovi. Časově je lze jeho užívání sledovat v druhé polovině 16. století a také po celé následující století. Na tiskaři musel

---

⁹⁸ Voit 2011b : s. 177.

⁹⁹ Voit 2006 : s. 684-687.

¹⁰⁰ Základní informace a literaturu shrnuje Voit 2006 : s. 931-937.

¹⁰¹ Voit 2006 : s. 929-931.

učinit z textu estetický, ale přesto stále funkční celek. K zvýraznění a tedy i strukturaci textu mohl užívat červené barvy.

4.7 Rámcové části knihy

Rámcové části knihy jsou souhrnným označením části předcházející a následující samotný text knihy. Označení v sobě skrývá mnoho různorodých doprovodných textů různé povahy a rozmanitých žánrů.¹⁰² Pokusíme se je zde popsat v určitém sledu podle jejich umístění v knize.

Po titulním listu následují zpravidla vstupní části jako úvodní báseň, dedikace, předmluva, jejichž pořadí se ustálilo teprve kolem poloviny 16. století. Zvláště předmluvy jsou z našeho pohledu jednou z nejdůležitějších částí knihy, jelikož celá řada předmluv je uvozena slovy *ad lectori* či *ad lectorem*, *k čtenáři* či *k čtenářoum*, stávají se tak mostem mezi autorem, editorem či nakladatelem na straně jedné a čtenářem (potažmo posluchači) nebo mecenášem na straně druhé. Předmluva je v první řadě žánr svébytný a specifický svým funkčním zaměřením – s nímž vstupuje do literární komunikace –, přesto závislý na kontextu díla, které uvádí, a totéž lze říci také o předmluvě dedikační, byť s drobným doplněním o konkrétního adresáta.

V knihovědné a literárněhistorické literatuře se stalo zvykem definovat předmluvu a dedikaci zcela zvlášť, což má své opodstatnění ve snaze jasně oddělit a vymezit funkci a formu příbuzných a podobných částí knihy. Již Bohatcová upozorňuje na skutečnost, že dobový pisatel předmluvy nebo dedikace nepociťoval v tomto směru žádný rozdíl, alespoň v jazykově českých tiscích (latina je lexikálně explicitnější a v latinských tiscích 16. století nalézáme termín *dedicatio* často, nehledě k tomu, že latina historicky disponovala i na pojmenování předmluvy daleko větším množstvím lexikálních prostředků) a dále tato teze neopomíjí fakt, že i samotné pojmenování *předmluva* bylo ještě v první polovině 16. století ve stádiu vývoje.¹⁰³ Už z tohoto důvodu budeme nadále pracovat s termíny *předmluva všeobecná* (určená čtenáři – a také posluchači – publikace) a *předmluva dedikační* (určená vlivné osobě nebo instituci, od níž se očekával finanční nebo osobní přínos na činnost tiskaře, autora nebo překladatele).¹⁰⁴

Exkurz historický by však také neměl chybět. Již staří Řekové a Římané opatřovali svá díla prology a předmluvami, v nichž se autor snažil předeslat několik bližších informací o důvodu

---

¹⁰² Voit 2006 : s. 739.

¹⁰³ V tomto směru shrnují poznatky Bohatcová 1970 : s. 82-106; Voit 2006 : s. 726-727; Janson 1964 a Genette 1989.

¹⁰⁴ Označení *Dedicatoria* se vyskytuje až v knize Filozovský Život z roku 1595.

vzniku nebo o účelu textu následujícího.¹⁰⁵ A humanistická recepce antických textů a jejich vydávání z nich činily vhodnou předlohu pro *imitatio*. Zcela zvláštní postavení svým významem má pozdně antická předmluva k biblickému textu sv. Jeronýma ze 4. století, která se stala na dlouhá staletí neoddelitelným průvodcem každého biblického vydání až do konce 16. století, kdy se od jejího tištění upustilo. Novodobé vydávání předmluv ve vztahu ke knihtisku vzniká až v šedesátých letech 15. století v severní Itálii společně s kořenem italského knihtisku. Humanistický editor antických tisků a biskup Giovanni Andrea de Bussi napsal několik předmluv všeobecných i dedikačních (zprvu doslovů, později i předmluv), jimiž opatřil tisky Sweynheyma a Pennartze.¹⁰⁶ I na našem území máme některé inkunábule od konce 70. let 15. století opatřené předmluvami, jednak všechna biblická vydání a následně i druhé vydání Kroniky trojanské z roku 1487. Vzhledem k torzovitosti dochovaných inkunábulí musíme konstatovat, že u některých tisků můžeme předmluvy jen předpokládat.

O něco složitější je situace s vyjádřením formy předmluvy, jelikož se z posledních výzkumů zdá, že forma se velice proměňovala a byla velmi závislá jak na tom, které dílo uvádí, tak i na znalostech jejího pisatele.¹⁰⁷ Předně se jedná o dosud opomíjený vliv rétoriky na strukturu předmluvy.¹⁰⁸ Takže od původní formy epistolární se dostáváme na formální projevy typické pro řeč (*oratio*), kázání, atd. Převažující část předmluv v 16. století, zvláště od nakladatele či překladatele, je ale spíše obeznámením s ediční přípravou textu či volbou překladu apod.

U probíhajících polemik mezi Jednotou bratrskou, utrakvisty či katolíky se předmluva stává skutečným kolbištěm, kde jednotliví autoři na sebe reagují a odvolávají se právě na předmluvu svého protivníka. Netřeba zdůrazňovat skutečnost, že mnoho takových polemik na sebe vzájemně reagujících si později čtenář mohl nechat svázat do jednoho konvolutu.

Oproti vcelku volněji pojaté předmluvě se u dedikace stále setkáváme s dodržováním epistolární formy, byť se i sem časem začala zanášet četnost rétorických *figur* a *topoi*. Avšak z funkčního hlediska dedikace zajišťovala knize, jejímu nakladateli, překladateli a tiskaři přísun finančních prostředků od dedikanta, který býval i zadavatelem či hlavním iniciátorem vydání knihy.¹⁰⁹ Ba co víc, v řadě případů se stává jediným dokladem tištěná dedikace činnosti mecenátu dedikanta. Nečiňme si ale přehnané naděje, v řadě případů byla dedikace napsána již dříve a jméno dedikanta se mohlo proměňovat dle aktuální potřeby až v době tisku (např. kopiář Jana Petříka z Benešova, dnes uložený ve Strahovské knihovně, obsahuje

---

¹⁰⁵ Janson 1964.

¹⁰⁶ Voit 2006 : s. 726-727.

¹⁰⁷ Pišna 2007.

¹⁰⁸ Pišna 2007.

¹⁰⁹ Pišna 2012.

Petříkovy překlady včetně dedikací a jmen dedikantů, otázkou zůstává, zdali byly některé z nich vydány, kromě Ungnádem iniciovaného překladu Sebastiana Francka *O ukrutném a hanebném hříchu opilství* z roku 1537).¹¹⁰

Problematika úvodních básní a jejich užití v tištěných knihách 16. století v českých zemích dosud nebyla uspokojivě zpracována, dosud existují jen dílčí studie zaměřené převážně na jeden segment či autora.¹¹¹ Ovšem pokud se na něj podíváme poněkud zobecňující optikou, zjistíme, že nárůst hlavně latinských básní je v úzké souvislosti se zdomácněním humanismu ve školské sféře.¹¹² Většina humanistických básníků našeho areálu přispívala do knih svých přátel distichy. Co se týče českých veršů zmíníme alespoň Šimona Lomnického z Budče, který celou řadu svých knih doplnil i průvodními verši v duchu tzv. obrany proti utrhačům (tedy proti negativnímu přijetí čtenářem).¹¹³ Ve své podstatě se ale jedná o obvyklý *topos*, v úvodních rámcových částech knihy autory předmluv a dedikací hojně užívaný.

O něco problematičtější je to s rejstříky (registry, indexy atd.). Nestarší doklady v českých tiscích jsou v Dlabáčově *Novém Zákonu*, Voraginově *Pasionálu*.¹¹⁴ Ještě na začátku 16. století se např. přejímá rejstřík dle původní edice v úvodní části Velenského českého překladu Erasmova *Enchiridion militis christiani* z roku 1519, ovšem nazad přidává jeden z podstatných prvků humanistických edic, jímž je poznámkový aparát s vysvětlivkami pro českého čtenáře. V něm shromáždil vysvětlivky k sedmdesáti osmi antickým a raně křesťanským reáliím, rčením apod., což je jeden z prvních dokladů, kdy překladatel považuje za nutné dosud těchto věcí neznalého českého čtenáře uvést do problematiky obsahu textu.¹¹⁵ V českém prostředí byl nejstarším samostatně vydaným textem rejstříku Šúdovo *Registrum...* vydané roku 1552, sestavené na podkladu melantrišsko-netolického vydání Bible z roku 1549.¹¹⁶

Rejstříky se vyskytovaly jen u děl náročnějšího charakteru a pro čtenáře, který potřeboval mít v díle rychlou orientaci, popřípadě potřeboval vyhledat a jasně lokalizovat části textu spojené stejným tématem či spojené s jednou osobou. Kromě toho měla tvorba rejstříku ještě jednu podstatnou dimenzi ediční přípravy textu již je paginace, nebo alespoň foliace, umožňující snadnou orientaci v textu. A nejen to, v tomto bodě se jedná o společný požadavek i pro sestavování obsahu celého díla, který by bez paginace ztrácel smysl. Musíme si však

---

¹¹⁰ Tošnerová 2010: s. 76-78.

¹¹¹ Voit 2006 s. 988-989.

¹¹² Storchová 2011.

¹¹³ Voit 1991.

¹¹⁴ Voit 2006: s. 743.

¹¹⁵ Neškudla 2011 : s. 91-104.

¹¹⁶ Voit 2006 : s. 743-744.

uvědomit, že obsah i rejstřík byl tvořen jen u děl náročného publika vzdělanců, kteří na takový přístup k textu byli zvyklí (v první řadě latinskými a německými edicemi). Stránkování však v českém prostředí českých tisků zdomácnělo až v druhé polovině 16. století, přičemž u složek s rámcovými částmi knihy se číslování stránek buď neuvádělo, nebo se tisklo římskými číslicemi.¹¹⁷ Ani ne tak pro odlišení, jako spíše z praktických důvodů, jelikož k sazbě rámcových částí (předmluva, dedikace, rejstřík atd.) se přistupovalo až na samém konci práce na knize.¹¹⁸

4. 8 Obstarávání knih

Dokážeme sice uspokojivě říci: kdo a jaké knihy tiskl, o poznání horší je to s tím, jak se knihy dostávaly od tiskaře ke čtenáři.¹¹⁹ Výše jsme kladli důraz na určitou provázanost mezi místy tisku a místy spotřeby knihy. Ovšem tato rovnice ve světle těch mála stop, které se nám zachovaly do dnešních dnů, se zdají přinejmenším pouze výchozím bodem k našim dalším úvahám.¹²⁰

Předně si musíme zrekapitulovat, kdo všechno se na cestě knihy od tiskařského lisu do rukou čtenáře podílel. Předpokládáme, že tiskař u dílny vedl obchod i s knihami své produkce. Tam také sjednával kontrakty s obchodníky a knihaři, kteří se zvláště starali o distribuci a dovoz knih.¹²¹

Ústřednímu postavení knihařů, jejich dílen a obchodů se pokusíme nyní více věnovat. Byly právě oni, k nimž směřovaly kroky čtenářů pro nové knihy. Dokladem nám je také jazyková stopa v západoslovanských jazycích. Zatímco v češtině výrazy knihkupec a knihkupectví jsou relativně nové (od 18. století) a zcela překryl a nahradil původně užívané slovo *knihař*, jehož význam se zúžil jen na funkci řemeslníka tvořící vazbu knihy. Oproti tomu se v hornolužické srbštině zachoval výraz pro knihkupectví *kniharnja*, kdežto pro knihovnu je to slovo *knigłownja*. V dolnolužické srbštině slovo *knigłownja* značí jak knihkupectví, tak i knihovnu. V polštině se užívá dodnes výrazů pro knihkupectví a knihkupce *księgarnia*, *księgarz*, kdežto pro knihaře a knihařství se vžil původně latinský název *introligator* a *introligatorstwo*.¹²² Kromě výše uvedených výrazů se často užívalo i latinských a německých termínů jako

---

¹¹⁷ Voit 2006 : s. 193.

¹¹⁸ Voit 2006 : s. 739.

¹¹⁹ Tobolka 1949: s. 169-179.

¹²⁰ Šimeček 2002 : s. 10-25.

¹²¹ Voit 2006 : s. 449-453.

¹²² Burbianka 1950

bibliopole, introligator, Buchbinder, Buchfurer, často příznačnějších než dosud se rodící terminologie slovanská a národní.

Dosud nezodpovězenou otázkou je, jakým způsobem se knihy dostávaly od tiskaře ke knihaři ve vzdálených městech a zemích přes zemské i říšské hranice. Knihařům v tomto hledu jistě napomáhali obchodníci, kteří s různým zbožím křižovali celou Evropou a dovoz několika sudů s nesvázanými knihami pro ně nepředstavoval problém. Doklady nalézáme např. v dílně pražského knihaře Mejšnara, který dovážel a vázal knihy z německých a italských knižních center.¹²³ Ovšem nalezneme i doklady, či spíše stopy opačné, o vývozu a opatřování knih z českých center knihtisku, zvláště z Prahy, ve Slezsku a v Horní i Dolní Lužici. Např. u počátků dolnolužických i hornolužických jazykových a národnostních emancipačních snah stály i české knihy, jež formovaly jazykovou kulturu a staly se vzorem a návodem k překladu Bible (zvláště Melantrichova Bible v edici ze sedmdesátých let 16. století).¹²⁴

Jak ale vypadal takový knihařský krám, to si můžeme představit podle několika málo dochovaných kreseb a dobových vyobrazení.¹²⁵ Knihy nevázané, ležící na policích a pultech střídají police svázaných knih ořízkou v pohledové straně. Právě u svázaných knih předpokládáme tituly k běžnému užití, hlavně učebnice, slovníky, modlitební knížky apod. Všeobecně vzato se potýkáme především s nedostatkem informací o tom, jaký sortiment knihař vlastně nabízel. Podobně jako dnešní knihkupec musel být dobře informován o knižních novinkách a o nakladatelských počinech jednotlivých oficín. Cenzurní inventáře nám mohou posloužit jako pramen, byť s několika výhradami, že knihař nemusel všechn sortiment skladem přiznat, aby u oficiálních míst nenarazil.¹²⁶ Stranou ponecháme absenci pramenů a neznalost pozůstalostních inventářů většiny knihařů a tiskařů.

Kromě institucionálních cest k získání knih existovala ještě jiná forma. Uvnitř *res publica litteraria* fungovala dosti rozvětvená komunikační síť, jejíž členové se vzájemně informovali o nově vydaných dílech, která odpovídala jejich zájmům.¹²⁷ Například přesně takové prvky nalézáme v korespondenci Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, Matouše Colina z Chotěřiny a řady dalších.¹²⁸ Bohužel, byť víme alespoň o osobnostech, které mezi sebou korespondovaly, v nejlepším případě máme vydáno jen několik listů v souboru jiného korespondenta (např. listy českých humanistů s Erasmem Rotterdamským a Filipem

---

¹²³ Nuska 1970 : s. 119.

¹²⁴ Ulbrechtová 2009 :19-29.

¹²⁵ Burbianka 1950 : s. 16-17.

¹²⁶ Voit 1987 : 305-312.

¹²⁷ Hammerstein 2000, Storchová 2011.

¹²⁸ Hasištejnský 1969 a 1980. O dopisech se vztahem ke knižní sbírce více v úvodní studii Kamila Boldana v Boldan – Urbánková 2009. Collinovy dopisy jsou dostupné např. v edici Collinus 1914.

Melanchthonem).¹²⁹ Tento aspekt nelze podcenit už z toho důvodu, že většina těchto učenců aktivně spolupracovala s tiskárnami a knihaři. Jedním z dokladů toho, jak si žitavští čeští bratři obstarávají knihy ve třicátých letech 16. století, nalezneme ve vydané korespondenci od E. A. Seelingera, z nichž vyplývá fakt, že dosah sahal nejen do Prahy, ale také až do Curychu.¹³⁰

Opět se nám proměňuje situace podle sociální struktury. Na jedné straně kulturně a zájmově vyhraněné intelektuální skupiny jsou na institucionálních knihařích nezávislé, na nabídce sortimentu v obchodech knihařů a nakladatelů musel být odkázán převážně měšťan a řemeslník. Obyvatelé malých a venkovských měst knihy získávali pravděpodobně od potulných kramářů či ambulantským prodejem od kolpoltérů některé tiskárny.

Dosud jsme se zabírali produkcí novou, knižním trhem s knihami nesvázanými a knihařskými krámy. Sekundární obchod s použitými knihami antikvárním způsobem známe až od konce 18. století, ale na druhou stranu se musíme pozastavit nad tím, jakým asi způsobem mohl být obchod s takovými knihami veden. Kromě zástavy knihy, dědictví a odkázáním z pozůstalosti zbývají kramáři, v jejichž krámcích končily různorodé věci a knihy mezi nimi našly také své místo. Nelze ani podceňovat výpůjčky mezi přáteli a rodinnými příslušníky apod.

4. 9 Ukládání knih

Ve způsobu ukládání knih se snoubí jak prvky dané dobovou módou, tak i prvky individuálního rozestavení knihovny, slučování jednotlivých oblastí z vědy či beletrie vedle sebe, řazení podle formátů, podle barvy vazby nebo podle pořadového čísla, které označí chronologii získání do sbírky. Řadu těchto drobných nuancí nám čas zastřel, ale na základě jednotlivých dochovaných dokladů z knih a vyobrazí je lze vyčíst. Jednak z fyzických stop patrných na knize, jednak z dochovaných vyobrazení. Oba přístupy jsou pro nás směrodatné, oba dokážou prozradit určitou výseč z nám dnes vzdáleného světa čtenářského života a jeho kultury.

Z dochovaných exemplářů (s původní vazbou) z různých knihoven šlechtických a klášterních víme, že se knihy pokládaly na police vodorovně, ořízkou dovnitř místnosti, hřbetem knihy ke stěně. Dalším způsobem, který se objevuje i v několika vyobrazeních, je kladení knih na

---

¹²⁹ Korespondence obou humanistů jsou vydány např. v těchto edicích Erasmus 1997 a Melanchthonovy dopisy vycházejí v mnohasvazkové edici Melanchthons Briefwechselln.

¹³⁰ Seelinger 1932 (za laskavé upozornění na tento pramen děkuji dr. Justovi).

police hřbetem vzhůru, ořízkou dolů. Knihy ovšem způsob uložení mohly i několikrát změnit, a to např. další koupí, vydlužením, zástavou, dědictvím se dostaly do rukou nového vlastníka, který mohl knihy přizpůsobit svému uložení, na něž byl zvyklý.

Důkazem tohoto ukládání, jak jsme z vlastní praxe vypořizovali, jsou jednak odřené hrany knižních desek, jednak popsaná ořízka a to buď názvem knihy, aby mohla být dobře identifikovaná, nebo evidenčním číslem, popřípadě kombinací obojího (takto například značil své knihy Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic).¹³¹ Vnější znaky identifikace knihy nás přivádí ještě k jednomu podstatnému aspektu vztahujícímu se ke knižní vazbě, jímž bylo vyrazení zjednodušeného názvu, jména autora či pojmenování oboru na přední desku vazby (viz Příloha č. 18). Ostatně v knihovnách s jednotnou vazbou byla rychlá identifikace hledané knihy čtenářem žádoucí. S používáním jemnějších materiálů koncem 16. a začátku 17. století na vazbách se ukázalo, že i hřbet je vhodný k popisu, zvláště na pergamenových vazbách. Popisování hřbetu knih je pro 16. století víceméně raritou.

I když se s ukládáním knih hřbetem z pohledové strany setkáváme již v 16. století, plné rozšíření tohoto způsobu ukládání jako normativního prvku knihovny je příznačné hlavně pro barokní knihovny. Barokní knihovny tak obraz knihoven dřívějších dob zastřely, přestavěly knihy dle svého estetického hlediska a vsadily je do polic velkých knihovnických regálů.

O vybavení dobových knihoven 16. století nábytkem máme ještě méně vědomostí. Naše nejstarší dochovaná knihovna v téměř nezměněném stavu pochází až z druhé poloviny 16. století. Lokšanská knihovna na zámku v Březnici na Příbramsku se dvěma skříněmi, jejichž knižní obsah se pak stal součástí fondu knihovny Národního muzea. Ony skříně byly zbudovány výhradně pro účely knih stojících i ležících.

Skříně se sice po celé 16. století pro větší knihovnické sbírky využívaly, ovšem snad pro svou nepraktičnost a malý účinek při reprezentaci se od nich upustilo, a tak se v 17. století začaly využívat otevřené regály s knihami hřbetem do místnosti, sestavené od foliových formátů ve spodní části až po maličké formáty v horních policích regálu. Regál nebyl ničím novým, využíval se dříve např. i pro *libri catenati* připevněné řetězem k regálu tak dlouhým, aby dosáhl jen na pultík ve výšce pasu, kde si čtenář knihu četl. Víme, že tento sice středověký, ale osvědčený způsob ochrany fondu před krádeží v 16. století využívala na našem území jáchymovská školní knihovna, která se také z velké většiny dochovala.¹³²

---

¹³¹ Boldan 2009; Pearson 2008: s.

¹³² Voit 2006 : s 529.

Z různých vyobrazení je také patrné, že v místnostech učenců se nacházel nábytek speciálně určený pro potřeby čtení, popřípadě i psaní.¹³³ Nalezli bychom v nich pulpity různých velikostí (některé obsahovaly i úložné prostory pro knihy) a na stolech malé dřevěné pulty pro čtení. Množství pultů a pulpitů dochovaných do dnešních dnů bychom mohli označit za luxusní nábytek určený zvláště pro movitější a společensky exponované osoby. Avšak také i v měšťanských domech bychom našli malé, stolní čtecí pulty (Příloha č. 11).

Ostatně obdobné velké pulty byly používány při liturgických obřadech v kostele (tzv. ambon – oltář Božího slova) či v synagoze (židé tento pult označují slovem amud), pak také i ve školách při čtení přednášek, patřily tedy už do kontinuity čtenářské kultury z předchozích staletí. Velký pulpit sloužil také literátským bratrstvům pro instalaci graduálů a kancionálů, z nichž zpěváci zpívali. I v místech vykonávání státní či městské správy, jako byly městské rady, soudy apod., obdobné pulpity stávaly proti jednajícímu sboru konšelů či soudců, při jednání se na něm pořizoval zápis a dle potřeby se i předčítalo.¹³⁴

Na některých dobových vyobrazeních jsou knihy stojící či ležící na policích, které jsou na stěnách místnosti, popřípadě v zadržované skříni. Jednalo se o jeden z nejrozšířenějších způsobů ukládání, zvláště ve světnicích měšťanů, kteří měli jen několik až pár desítek knih (viz Příloha č. 11).

Z takto naznačených intencí můžeme vyvodit, že místo uložení odpovídá sociální třídě, v níž se majitel knihovny nacházel, ale také účelu a potřebám, kterým knihovna měla fungovat.

4. 10 Pomůcky nezbytné ke čtení

Jednou z potřeb, provázející čtení od vynálezu kodexové knihy, je snaha zaznamenat místo, v němž bylo čtení přerušeno, aby se k němu mohl čtenář opět vrátit. Ze 16. století máme mnoho takových důkazů zachováno přímo i v knihách. Jednalo se o záložku vystřiženou z jiné stránky papíru, většinou vytvarovanou do oválného tvaru, v jejímž středu je obdobně oválný prostřih. Jeho využití mohlo být hned dvojí. Prvním se označovala jen stránka, kde čtenář skončil při čtení. Druhý způsob mohl označit nejen stránku, ale špičkou středového výřezu přímo i řádek, v němž bylo čtení přerušeno.¹³⁵

Ve starších dobách rukopisné pergamenové knihy se užívalo kožených řemínků či provázků. Předpokládejme, že se mohl uchovat i do dalších staletí, neboť v něm je možné spatřovat

---

¹³³ Hanebutt-Benz 1985

¹³⁴ Hanebutt-Benz 1985 : s. 69-71.

¹³⁵ Tobolka 1949: příl. 179 č. 260.

prapočátek všité stužky do knižního bloku. Stejně tak i ve volných stuhách a papírových proužcích pro zakládání stránek, jichž se užívalo přes celý středověk a novověk. Nelze opomenout i využívání tenaklu (tenaculum), papírového či koženého proužku nalepeného na okraji stránky.¹³⁶

Kromě olůvka a naostřeného brku, jimiž čtenáři psávali své poznámky a komentáře do textu knih *in margine*, podtrhávali text či podle *errat* opravovali text, bychom na stolech čtenářů objevili i předměty ulehčující čtení osobám se špatným zrakem (Příloha č. 11). Všeobecně se právě 16. století považuje za zlatý věk nástupu brýlí jako součástí běžného života, a bylo to právě prostředí inteligence, kde ponejprv brýle zdomácněly. Z této doby se také brýlím přisuzuje status atributu vzdělanosti, sečtěllosti a vyšších sociálních vrstev. Mimoto se začaly objevovat lupy a zvětšovací skla v běžném užívání.¹³⁷

4.11 Shrnutí kapitoly

V této kapitole jsme se věnovali vztahu mezi knižní a čtenářskou kulturou na několika úrovních. První bylo zjištění míst, v nichž existovaly trvale tiskárny, z nichž má důležité místo Praha, jakožto hlavní město království, obchodní a intelektuální centrum (existence Karlovy univerzity vyžadovalo fungování tiskáren ve městě).

Za druhé jsme se snažili určit ty části knihy, které měli bezprostřední vztah ke čtenáři. Jako je titulní list a rámcové části knihy (z nichž zvláště předmluva vytváří nejužší vztah mezi autorem, překladatelem či nakladatelem a čtenářem). Chtěli jsme ukázat na proměny v úpravě textu a užití písma při sazbě knih. Ty nám dokážou dobře ilustrovat vývoj řemeslného zpracování, popřípadě různé módy v knižní kultuře v průběhu 16. století. Obdobně je tomu i s knižní vazbou.

V podkapitole o obstarávání knih jsme poukázali na různé formy získávání knih (u knihaře, u tiskaře, přes korespondenční styky s přáteli apod.)

Z různých dochovaných vyobrazení jsme se snažili vytěžit maximum k poznání toho, jak se s knihami nakládalo a jak se ukládaly. Z uvedených příkladů vysvítá, že i dnes jsou takové stopy vysledovatelné u exemplářů knih dochovaných v knihovních sbírkách.

---

¹³⁶ Voit 2006 : s. 876, 1032.

¹³⁷ Frugoni 2003.

5. ZPŮSOBY A CHARAKTER ČTENÍ

V následující kapitole se zaměříme na jednotlivé druhy a způsoby čtení, včetně jejich dokladů a stop, které nám může poskytnout zachovaný materiál. Je tedy zřejmé, že více než metodologickými problémy se budeme hlavně soustředit na techniku čtení.

Protože čtení je chápáno coby neustále se proměňující dynamický proces, musíme se zaměřit na všechna známá schémata čtení. Výchozím bodem pro nás musí být způsob, jakým se nabývala a osvojovala kompetence čtení. Následně si musíme položit otázku, jaký byl vztah mezi hlasitým a tichým čtením, čtením o samotě a předčítáním v kruhu společnosti, poměr intenzivní a extenzivní četby. Všechna tato kritéria se přitom mohou vzájemně ovlivňovat a překrývat.

5. 1 Výuka čtení

System výuky čtení (psaní a počítání) v průběhu 16. století zaznamenal velký pokrok a bylo mu věnováno mnoho pozornosti, proto se pokusíme v následující části na tuto otázku nazírat optikou dochovaných, byť dosti různorodých a nekompletních pramenů a s vědomím výsledků, k nimž dospěli předchozí badatelé.¹³⁸

Výuka abecedy a slabikování již měla svou tradici od dob scholastiky a při normalizaci stavu školství po husitských válkách se k ní navracelo. Důležitým dokladem této návaznosti je tradice tzv. *Husovy abecedy*, jež byla používána jako základní mnemotechnická pomůcka. Pod nadepsanými znaky se nacházejí glosy, které naznačují výslovnost jednotlivých písmen. Krom výše zmíněného snadnějšího zapamatování přináší abeceda i nábožensko-vzdělávací funkci, jež byla dalším zařazením do koncepce tištěných slabikářů zvyrazněna.

Husova abeceda se dochovala jak v pěti známých rukopisech¹³⁹, převážně z druhé poloviny 15. století, tak i v tištěné podobě v 16. století. Poprvé ji nacházíme roku 1545 v tisku *Výklad na Otčenáš*¹⁴⁰, dále pak ve *Slabikáři Českém* z roku 1547 (tzv. *Prostějovský slabikář*)¹⁴¹, nakonec v tisku *Elementa latinae ac boiemicae linguae* z roku 1555.

To nás přivádí k dobovým slabikářům a učebním příručkám, jež byly ve školách při výuce používány a jejichž vizuální podoba se skoro až do 18. století nezměnila.¹⁴² O tom, že se jich

¹³⁸ Winter 1901: s. 659-663; Kubálek – Hendrich – Šimek 1929; Kubálek 1947

¹³⁹ Hus 1985 s. 21-22, 324, 415, 464.

¹⁴⁰ Tisk Knihopis neviduje, dle Voit 1986.

¹⁴¹ Knihopis č. 15441

¹⁴² Kubálek – Hendrich – Šimek 1929 s. 123

dochovalo malé množství, nemůže být ani pochyb, uvědomíme-li si vysokou míru opotřebovanosti (také jejich konfesní příslušnost). Na druhé straně však není zcela jasné, jak se s takovou knihou zacházelo, jak probíhala její integrace při výuce čtení. Řada vyobrazení školních světnic při výuce čtení se týká jak ukazování písmen učitelem na tabuli, tak na zdi nebo na nástěnném papírovém či plátěném tablu.

Z dochovaných slabikářů vysvítá, že kromě funkce naukové k sobě kniha družila i sekundární funkci modlitební a katechetické příručky. Nemusela tedy z rukou dětí zmizet po naučení písmen, ale mohla být nošena i do kostela coby modlitební knížka. Dokladem nám mohou být kralická vydání *Summy katechismu* (1594, 1600, asi 1601 a 1614) s přidáním abecedy.¹⁴³

O výuce po užívání slabikářů máme zprávy už v Optátově knize *Isagogicon* z roku 1535,¹⁴⁴ v níž se kumuluje jak základní přehled písmen a ortografie, tak i úvod do aritmetiky s početními příklady. Optát se zde projevuje jako zkušený praktik, více než k teoretickým úvahám přechází rovnou k názorným příkladům a podmiňuje jím i celý svůj výklad.

Z našeho pohledu se jedná v českém prostředí o jednu z prvních sofistikovanějších formulací výhod dovednosti umět číst, které není jen podřízena edukativní část spisu, nýbrž i rámcové části knihy vstupní báseň na rubu titulního listu a dedikační předmluva pro Václava z Lomnice a na Náměšti, v níž také píše: „*Skrze litery lidé/ ku poznání pána Boha/ a svého spasení/ i ku poznání mnohých věčných i časných dobrých věcí přicházejí. K tomu také kdež by paměť lidská všech rozličných potřeb, nikoli sněsti nemohla, litery tu moc mají, že netoliko neznámé věci oznamují, ale také známé v paměti zachovávají. A zapomenuté zase ku paměti přivozují. Literami památka všech od prve počátku světa stalých věcí trvá.*“ (Příloha č. 8 a 9)¹⁴⁵

Čtení je pro Optáta nejen ryze praktická nutnost k hospodářské správě a dodržování obecného dobrého, možností kontaktu se vzdálenými osobami, ale především čtení je zachováním kontinuity kulturní a náboženské.

Část nazvanou *Způsob učení česky čísti* Optát věnoval teoretickým úvahám o výuce čtení navazujícím po prvotních krůčcích se slabikáři.¹⁴⁶ Zde je kladen důraz na usouvztažnění jednotlivých prvků konsonantického a vokálního systému při vyslovování a jejich kombinování při čtení a psaní, což „*někteří nevelicí učedníci/ ve dvou neb ve třech nedělích*

¹⁴³ Knihopis č. 15792, 15792a, 15793.

¹⁴⁴ Knihopis č. 6640, Knihopis však další vydání z r. 1548 a 1589 neuvádí viz Kubálek, Hendrich, Šimek 1929 s. 17.

¹⁴⁵ Optát 1535: A2a, A2b.

¹⁴⁶ Což Optát výslovně píše v anotačním shrnutí: „*Způsob pořádného, a tak i snadnějšího učení česky čísti: lidem již prostranně mluvícím odrostlým. A to bez syllabikáře užívání, neb ten jen dítkám nemluvnětom přísluší.*“ Optát 1535: E1b

tomu všemu skládání velmi pěkně se naučili“.¹⁴⁷ Výklad dále pokračuje skrze syntaktické otázky po správném oddělování vět a jejich rozlišování podle funkce a užití diakritických znamének (otazník, závorky, virgule apod.), jakou v systému jazyka zastávají. Je na místě právě tuto část vyzdvihnout, jelikož řádné užívání těchto znamének v psané i tištěné formě ještě nemělo stabilní úzus. Sám Optát dává za vzor Erasmův *Nový Zákon*, v němž je systém dělení vět a úprava textu důsledně dodržována.

Žákům, kteří se učili abecedě, se říkalo abecedáři.¹⁴⁸ Byla snaha je po zvládnutí abecedy začít ihned učit latině, hlavně gramatickému systému deklinace. Tomuto požadavku se podřizovaly i učebnice, paralelně uvádějící jak jazyk český, tak i latinský (např. v *Preces...* nebo v *Elementae...*). Pokud se to některému žákovi nedařilo, pokračoval ve výuce v národním jazyce až do konce „školní docházky“.

V dobových tištěných knihách nalezneme ještě jeden podstatný aspekt výuky abecedy, zvláště v dobových učebnicích cizího jazyka. Ať už to jsou učebnice latinské, zvláště Melancthonova, začínající podrobným popisem abecedy (v české adaptaci se tiskla od roku 1560),¹⁴⁹ nebo srovnání české a německé abecedy v konverzačních učebnicích jako *Naučení se krátké obojí řeči německé i české učiti se čísti i mluvit Čechom německy a Němcom česky* z roku 1531,¹⁵⁰ stavějí na znalostech, kterým se žákovi dostalo, ale posunují je dál na základě komparace dvou fonetických systémů do hlubších filologických souvislostí.

5. 2 Vliv výuky na způsob čtení

Nemůže být pochyb o tom, že školní prostředí je tím důležitým činitelem, který ovlivňoval nejen způsob čtení, ale i to, co se četlo. Škola jinými slovy vytvářela jak základní návyky spojené se čtením, tak i formovala náplň četby a stimulovala knižní chování.

Nejdříve se zaměříme na způsob čtení. Po prvních krůčcích se slabikáři a seznámení se s prvními modlitbami na školách farních pokračovali žáci ve výuce na partikulárních školách, v nichž byla hlavní náplní výuka latiny. Kromě výuky latinské gramatiky a gramatických cvičení se nedílnou součástí výuky stalo čtení klasiků antické literatury. V tomto ohledu byl zásadní vliv melancthonského ciceroniasmu, který se od čtyřicátých a padesátých let 16. století udomácnil také v českém, slezském i lužickém prostředí.¹⁵¹ Kromě ciceronského stylu,

---

¹⁴⁷ Optát 1535: E3b

¹⁴⁸ Winter 1901 s. 659-680.

¹⁴⁹ Pišna 2012.

¹⁵⁰ Knihopis č. 6068.

¹⁵¹ Storchová 2011 : s. 92n.

jenž byl vzorem pro psaní prozaických prací, zvláště epistolárního charakteru, se formuje i vzor pro latinskou humanistickou příležitostnou poezii z okruhu básníků zlatého věku, zvláště z autorit Vergilia, Horatia a Ovidia. Mimo ně se cíleně četly texty *Žalmů*, výňatky z *Písma*, citátové antologie všeho druhu. Na kánonu těchto textů si měli žáci budovat základní předpoklad k vlastním básnickým prvotinám.

Škola podle melanchthonského modelu měla vést své žáky k rozvíjení četby ve dvou aspektech.¹⁵² Prvním aspektem je rozvoj čtení vedený excerpčním způsobem, tedy z četby si vypisovat příslušné odstavce a slovní spojení do sešitu. Výpisky, často obohaceny o gramatické či etymologické výklady a řetězec synonymních výrazů, dále sloužily jako podklad pro analytické čtení již dříve přečtených pasáží. Takový způsob byl běžný pro celou Evropu, ovlivněnou nastupujícím humanismem a humanistickou prací s textem. O dochování takových sešitů máme jen zatím strohé doklady, o to jsou důležitější. Alberto Manguel popsal školní zápisník mladého Beata Rhenana, Antonín Truhlář popsal obdobný sešit z okruhu žáků Šimona Proxena ze Sudetu, ve své práci o českém humanistickém básnictví druhé poloviny 16. století Lucie Storchová popsal Georgia Handschia.¹⁵³ I přes relativní časovou i geografickou vzdálenost zůstává jádro všech těchto sešitů stejné: vytvořit základní korpus textů, vedoucích ke zdokonalování se v latině. Do těchto sešitů si krom excerpce žáci zapisovali i první ze svých vlastních básní, které pak předkládali učitelům k opravě.

Druhým aspektem byl způsob hlasitého čtení básní, tedy deklamování – *declamatio*, které zaručovalo správné rozmístění přízvuků v metrických schématech latinských básní. Správná orientace v textu a vyslovování přízvučných slabik napomáhala k získání základní dovednosti v oblasti prosodie, ať z pohledu budoucího tvůrce, nebo zaníceného obdivovatele umění antických básníků a jejich humanistických napodobitelů.

Do jaké míry takové techniky četby udržovali absolventi partikulárních škol či přípravek i po dokončení studia, se můžeme jen dohadovat. Spíše to nasvědčuje tomu, že oba způsoby náležely jen k školnímu věku a vytvářely jakýsi mezistupeň v návycích na způsoby práce s textem, tedy excerpce textů a správného čtení latinské poesie.

5.3 Čtení potichu a čtení nahlas

Vstup subjektivního přístupu k textu tichým čtením v 15. a 16. století, kdy se předpokládá jeho postupný vzestup, není náhodný, ale také ne překvapivý, když si uvědomíme, že mu

---

¹⁵² Storchová 2011 : s. 87.

¹⁵³ Manguel 2007 : s. 109-112; Truhlář 1900: s. 12-16; Storchová 2011: 97-100.

předcházela doba vývoje od antiky, přes patristické texty určené kontemplativnímu rozjímání a texty scholastických učenců až po humanisty stržené textem antických klasiků. Paul Saeger ve své knize *Space Between Words* upozornil na skutečnost, že tiché čtení se vyvíjelo pozvolna a paralelně s hlasitým čtením či předčítáním.¹⁵⁴ Jeho stopy nachází v přístupu k textu a způsobu jeho zápisu v karolínských manuskriptech, stejně tak v textech vrcholného středověku, dokonce i ve vyobrazeních z 15. století (např. obraz dvou kanovníků tiše sedících a čtoucích *libri catenati*, patrně v klášterní knihovně).¹⁵⁵ Na druhé straně Manguel několikrát upozornil na fakt, že nevíme, jak se četlo ve velkých knihovnách v době starověku či v librariích středověkých klášterů.¹⁵⁶ Značně kusé informace máme také o tichém čtení z knih samotných, z knih, které byly přímo tomu určeny, což je zásadní poznatek a budeme mu věnovat ještě pozornost.

Jak si však vysvětlit onen často užívaný obrat určený přímo čtenáři: „*Ty pak kdož koli čísti/ neb i čtoucí slyšeti budeš*“, který je kdesi na hranici frazeologické automatizace a oslovení (Příloha č. 3). V tomto ohledu je důležitá skutečnost kdo se takto obrací na čtenáře. Frazém se vyskytuje jak v textech předmluv, tak i v textu děl samotných a v každém z těchto dvou textů plní rozdílnou funkci. Zatímco v textu předmluv většinou upozorňuje recipienta na skutečnost, že text je určen pro tiché čtení a stejně tak i pro předčítání, v textu samotných děl má intenzifikační funkci určitého bodu, v němž zdůrazňuje nebo apelativně upozorňuje na nějakou myšlenku či pointu. Je to signál pro zbystření pozornosti příjemce textu.

V předcházejících kapitolách jsme se zmínili o tom, že výuka ve farních a následně i v partikulárních školách vedla spíše k hlasitému čtení a deklamování. Je tedy otázkou, v jaké fázi této výuky se přistupovalo k tichému čtení, popřípadě jak se tiché čtení rozšiřovalo mimo okruh humanistických elit také mezi běžné čtenáře.

Petr Codicillus vydal roku 1586 *Ordo studiorum docendi atque discendi literas*, jakýsi metodický pokyn k náplni výuky v jednotlivých třídách partikulární školy, v němž můžeme nejen sledovat jednotlivé stupně osvojování humanistických dovedností a školních znalostí, ale také přístupy ke čtení. Jakýsi předěl je patrný po ukončení třetí třídy v završení výuky gramatiky na samém začátku třídy čtvrté.¹⁵⁷ Právě zde se začíná plně projevovat excerptní charakter čtení, k němuž je žák vybízen. Text už nemá pro žáka funkci primárně prosodickou (deklamace), nýbrž je zdrojem pro rozvíjení slovní zásoby (např. sestavování synonymních

---

¹⁵⁴ Seager 1997

¹⁵⁵ Seager 1997: s. 262.

¹⁵⁶ Manguel 2007: s. 64-65.

¹⁵⁷ Codicillus 1586: s. 50.

slovníčků). Proto považujeme tuto změnu v přístupu k textu za onen pomyslný bod obratu k tomu, aby text mohl být čten metodou tichého čtení.

5.4 Čtení o samotě

Míra socializace čtení a čtenáře při aktu čtení je jedním ze základních indikátorů charakteru čtení. Jednoznačně lze tedy vyvodit, že čtení o samotě bude více inklinovat k druhu tzv. tichého čtení. Pomalé, rozvážené čtení textu, v němž se kdykoliv může linearita čtení přerušit a vrátit se či přeskočit v textu dopředu. Listovat a vybírat si jednotlivé pasáže. V tom případě se vkrádá několik otázek: jaká to byla místa a jaké knihy si čtenáři na taková místa s sebou brali? Ovšem nad nimi kraluje ještě jedna, závažnější otázka: jak tuto skutečnost zjistit?

Ale začněme popořadě. Prvním takovým místem čtení je jistě domácnost v měšťanském domě či komnaty šlechtických paláců a tvrzí, v nichž se knihy nacházely. Měšťanské domy žily přes den dosti rušným životem, ve dvorech a v přízemích fungovaly obchody a řemeslnická výroba. Měšťan tedy neměl na četbu přes den mnoho času, denní doba jeho čtenářských zájmů se mohla stát jen doba po skončení pracovních povinností. Obdobně tomu bylo i u šlechty, která fungovala ve státní správě a v administrativě. Zcela jiná situace byla u šlechty nezatížené přímým výkonem úřadu a natož u příslušníků dvora.

V listu z 26. 1. 1599 adresovanému Vilému Slavatovi píše Karel starší ze Žerotína důtklivou výtku: „*Vaše rozhodnutí věnovat se studiu pochválím a schválím jistě ochotněji, než Vám to udělá šlechta francouzská, která je od přírody nahony vzdálena všeho vzdělání, a to tím spíše dnes, kdy jim vládne král válečník, málo milovný vzdělavců. Mám proto strach, že až poznáte a ochutnáte sladkou dvorskou zahálku a dvorské rozkoše, zvolna zvolnička se Vaše mysl odcizí knihám a štítivě odstoupí od Pandektů a od Kodexu a spíše se přikloní k novelám, sotva ovšem Justiniánovým!*“¹⁵⁸ Z nadepsaných slov vysvítá mnoho relevantních informací, nejen to, že Žerotín sám Francii dobře znal a část života v ní strávil a prokázal také znalost čtenářských preferencí v určitém prostředí. Byl-li takový vztah k zábavné próze ve volnočasových aktivitách francouzské šlechty, jaký byl vztah k takové četbě v našich podmínkách? Pro zcela jasné dokumentování takových podnětů máme stále málo indicií, byť dokladů v dobové korespondenci (která stále leží rozeseta po různých archívech nejen u nás, nýbrž celé Evropy) můžeme předpokládat. Dále je možné se obrátit na studium

---

¹⁵⁸ Žerotín 1982: s. 99.

pozůstalostních seznamů i u šlechty, zvláště poté, co se tento způsob osvědčil pro výzkum čtenářství v měšťanském prostředí.

V domácnostech měšťanů bylo čtení možno jak u stolu s křesly či s lavicemi, což jsme již několikrát zmínili, tak i v místech daleko intimnějších. Čtení v posteli bývalo již v dobách středověku vcelku běžné (dle dochovaných ilustrací) a v renesančních pohodlnějších postelích bez nebes (nebesa mohla užívat jen osoba šlechtického původu) našel čtenář potřebný klid pro čtení.¹⁵⁹ Číst v posteli s použitím otevřeného ohně k osvětlení bylo značně riskantní, proto bychom předpokládali tento způsob čtení ještě za denního světla.

Nejintimnějším místem pro čtení se zdá být toaleta, ta se ale v domech nacházela sporadicky, většinou to byla přenosná toaleta s vyjímatelným kbelíkem či nočník. Potřeba se vykonávala v jakékoliv aktuálně prázdné místnosti, tudíž ani nebyl čas na čtení. U starších domů se ještě využívaly *prevéty* (staročesky *výsernice*), tam si člověk mohl brát i knihy. Ovšem tady bychom narazili na jistou logiku věci. Knihy byly stále drahocenným majetkem a požívaly dosti vysoké vážnosti. Z toho vyplývá, že i výběr knihy by musel být podřízen určité významové hierarchii, pokud se kniha skutečně na taková intimní místa brala.

Čtení o samotě se vyznačuje soustředěnou činností, vztahem mezi čtením a místem, v němž čtenář knihu čte. Takové místo musí být bezpečné a musí čtenáři poskytnout pohodlí a klid. Ale zároveň musíme mít na paměti, že čtení o samotě je pro 16. století výsadou jen vyšších pater sociálních struktur a intelektuální elity.¹⁶⁰

5.5 Předčítání

Protipólem čtení o samotě je předčítání, které vyžaduje vysokou míru socializace a určitá společenská pravidla. Ta nacházíme už v raně křesťanských klášterních komunitách a odrážejí se i v řeholích jednotlivých řádů, např. předčítání z Písma v dobách jídla v refektářích, což v řeholním životě se zachovává až do dnešních dnů.

Středověká společnost předknihtiskařského věku byla odkázána převážně na zvukový příjem textu. Jak postřehl již Manguel, chtěl-li se někdo seznámit s textem určitého autora měl „*mnohdy větší šanci text slyšet recitovat nebo předčítat nahlas, než aby se jim vzácný svazek dostal do rukou*“.¹⁶¹ Ovšem ani příchod knihtisku nedokázal vyřešit předávání obsahu textu i negramotným, což byla stále drtivá většina populace.

---

¹⁵⁹ Manguel 2007 : s. 205.

¹⁶⁰ Manguel 2007 : s.195-210.

¹⁶¹ Manguel 2007 : s. 153.

Předčítání stále hrálo zásadní roli v šíření myšlenek víry, zprostředkovávalo základní poučky a naučení, jež by měly duši vést k spasení. Prvním místem k takovému poznání byl zajisté kostel, kde se předčítalo a vykládalo z Písma. Dalším takovým místem byla domácnost, kde se předčítalo z Písma a jehož se účastnila i služebnická chasa či podruzi. Poněkud složitější je dohledat způsob, jak se lidé ulice, městská chudina a v neposlední řadě také venkované dostávali k věroučnému poznání. Ale i zde převládá názor, že jejich poznání Písma přicházelo skrze předčítání, aniž bychom si dokázali zodpovědět otázku, kdo takovým skupinám předčítal. Winter vypisuje z tzv. *Kouřimské knihy svědomí* zajímavý doklad z r. 1602: „*Já seděl v okně proti řeznickým krámům a četl jsem sobě v knize o Skutcích apoštolových, a Pavel zedník podle mne stál, poslouchal, a Duchoslav seděl v druhém okně, kteráž jest nad krámem zámečnickovým a šil – a všichni poslouchali.*“¹⁶²

Co vše se lze z takového zápisu dozvědět? Z textu vyplývá, že mluvčí, o jehož totožnosti téměř nic nevíme, bude pravděpodobně řemeslník, stejně jako jeho dva posluchači (zedník a krejčí). Dle slov „četl jsem sobě v knize“ se dovídáme, jak mluvčí reflektoval svou činnost. Nepojmenovává ji jako předčítání, ale je zde nepřímou vyjádřeno, že k předčítání došlo, neboť předčítající si byl dobře vědom svých posluchačů. Vždyť jeden stál v jeho bezprostřední blízkosti a poslouchal slova, která četl.

Věnujme ale nyní pozornost knize, jejíž název je podle výpovědi „o Skutcích apoštolských“. Může se jednat jak o část Bible z *Nového Zákona*, popřípadě by se mohlo jednat o český překlad knihy Georga Majora *Život svatého Pavla* (1561)¹⁶³ nebo jiný text beletristicky zpracovávající takovou látku, který se nám již nedochoval. Nemáme dostatek informací, abychom v tomto případě dokázali rozhodnout bez výhrad.

Příklad bible a náboženské produkce jsme vzali jako hlavní, neboť z hlediska věrouky, spásy a obecného dobrého se jednalo o texty nejdůležitější, které formovaly a kultivovaly myšlenkové a sociální prostředí člověka 16. století. O ostatní produkci, zvláště o zábavné próze, o níž bude řeč v další kapitole, se musíme vyjádřit trochu pochybně v tom smyslu, že sice mohla být předčítána, ale mohla mít zcela odlišný myšlenkový a sociální dopad než otázky víry. Doklady tohoto přístupu se budou prokazovat složitě, protože máme o něm jen nepřímé důkazy a spíše střípky (např. zápisy příběhů a pověstí). Zvláště znalost i náročnějších látek se dostává do ústní slovesnosti, v struktuře výstavby textů pověstí a příhod z té doby jsou rozpoznatelné rétorické prvky a figury inspirované Písmem, legendami, antickými

---

¹⁶² Winter 1901: s. 770.

¹⁶³ Knihopis č. 5150.

bájemi či středověkou epikou.¹⁶⁴ U učenců a kléru bychom byli schopni tuto skutečnost vysvětlit vzděláním. Avšak u negramotné většiny, udržující se stále ve sféře ústní slovesnosti, je způsob předčítání textu (jeho zapamatování a další reprodukce) jediným možným vysvětlením kulturního transferu takovýchto schémat do jejich povědomí a sociální paměti.

Součástí každé mše je i část zvaná Bohoslužba slova, při němž se čtou tři předem vybrané pasáže z *Písma* (ze Starého Zákona, z Nového Zákona a na závěr z Evangelia), po němž přichází kázání. V celé řadě postil a sbírek kázání nalezneme uvozující formuly: „...*svaté řeči, kterýchž jsme pořádně času tohoto poslouchali...*“¹⁶⁵ a podobně.¹⁶⁶ Tradice, jež přenesla tento zvyk od starozákonních dob až po současnost, měla jistě i v 16. století důležitou formující úlohu a vliv na obeznámení i negramotné většiny s textem Písma, vštěpování mravních pravidel a kultavici společnosti. Knižní vydání postil přenášely tyto prvky zpět do soukromé sféry čtenáře, inspirovaly další kazatele, popřípadě vyvolávaly celou řadu dalších polemických názorů.¹⁶⁷

Z řádů různých řeholí víme, že předčítání při jídle v klášteře mělo jasná pravidla. Předčítající měl povinnost předčítat pomalu a důkladně, naslouchající neměl právo jakkoliv do procesu předčítání zasahovat a komentovat čtené.¹⁶⁸ Model, který má svá pevně stanovená pravidla, bychom si mohli představit s daleko širší společenskou platností. O tom, že kniha byla určena pro předčítání, máme, kromě již výše zmíněné fráze, doklad nejpádnejší přímo v knize. Absence paginace u tisků (zvláště u českých tisků v první polovině 16. století) jasně nasvědčuje tomu, že nebyla potřeba *localem memoriam*, tedy fixace částí textu a místa na stránce v čtenářově paměti (způsob snadnější fixace textu v čtenářově paměti se v českých tiscích ustaluje se zavedením marginálních poznámek a paginace).¹⁶⁹ Kniha bez paginace a marginálních poznámek sice neusnadní čtenáři lokální paměť textu, ale z hlediska předčítání to nebyla žádná překážka. V tom případě se vkrádá otázka: do jaké míry se jednalo o produkci primárně zamýšlenou a určenou pro předčítání a do jaké míry se jednalo o nechuť tiskaře si přidělovat práci sazbou paginace.¹⁷⁰

---

¹⁶⁴ Burke 2006 : s. 55-58

¹⁶⁵ Bavorovský 1552 : P4b

¹⁶⁶ Srov. s Hrubý 1901 : 152-194.

¹⁶⁷ Hrubý 1901.

¹⁶⁸ Manguel 2007 : s. 158.

¹⁶⁹ Pišna 2010 : s. 228.

¹⁷⁰ Na tento pragmatický přístup k tisku v první polovině 16. století upozornil doc. Petr Voit v přednášce „Literatura, tiskař a čtenář po Všehrdově manifestu“ proslovené v cyklu Staročeský dýchánek 7. 6. 2011.

5.6 Repetitivní a selektivní čtení

Jedním z aspektů, které jistě ovlivňovaly způsoby čtení, je i knihovna, její obsah a hlavně počet svazků a děl v ní. Velikost knihovny nezakrytě ovlivňovala způsob čtení právě tím, že tvořila korpus textů, k němuž se čtenář neustále vracel, nebo z něj vybíral svou četbu. To stojí plně v centru pozornosti veškerých výzkumů šlechtických i měšťanských knihoven v předbělohorské době ve váhavých otázkách: 1. Jaký vztah měl majitel ke knihám, které měl ve své knihovně? 2. Skutečně četl majitel všechny knihy, které vlastnil?

Podstatná je však ta skutečnost, že se po takových otázkách pídí převážně historici, nikoliv literární historici, literární teoretici či knihovědci, aniž by se pokusili o jejich hlubší pochopení či nahlédnutí do užších souvislostí a vztahů mezi teorií čtení, dějinami čtení a vývojem čtenáře. Zjištěná fakta je nutné vložit do kontextu knižní kultury a literárního života, a nikoliv je předkládat jen z hlediska historické danosti dokumentu.

Určité souvislosti mezi velikostí knihovny a způsobem, jakým se přistupuje ke knihám v ní obsažených a jakým se čtou, vystihuje Manguel (byť nesouvisle) v knize *Knihovna v noci* důrazem na velikost a nesčetný výběr v labyrintu knihovnických regálů,¹⁷¹ ale lze si celou situaci představit i jinak.

Malé knihovny, obsahující několik svazků (většinou konvolutů), podněcovala v čtenářově ponětí se zaměřit opakovaně na čtení již jednou přečtené knihy. Otázkou je, do jaké míry lze tento způsob *repetitivního čtení* dokladovat jen omezenými možnostmi čtenářovy knihovny?¹⁷² Čtenář se stále vracel k četbě oblíbených děl a děl, která měla zajistit spásu jeho duše. Možná trochu nadneseně bychom mohli říci, že četl důkladně známý text. Jistá predispozice byla už dána školou: výukou a metodou častého opakování, zvláště u složitějších příkladů. Například Codicillus ve svém řádu z roku 1586 cituje Horatiovu sentenci: „*Lectio lecta placet, decies repetita placebit.*“¹⁷³ Z kazatelen zaznívalo časté nabádání k tomu, aby se věřící více upnuli na čtení Písma svatého. Takový apel nalezneme také v předmluvě u bratrské postily Ondřeje Štefana z roku 1575.¹⁷⁴

O *selektivním čtení* můžeme uvažovat u velkých knihoven šlechtických a klášterních. Mezi nimi je již patrný rozdíl v tom, jakému účelu takové knihovny sloužily. Zatímco klášterní knihovny vznikaly z důvodu čistě provozních, studijních a pastoračních, tak knihovny šlechtické měly plnit hlavně funkci reprezentační. Tím je také dán vztah mezi

---

¹⁷¹ Manguel 2009: s. 201-203.

¹⁷² Stále musíme mít na paměti, že vycházíme z inventárních zápisů, nikoliv z hmotné znalosti těchto knihoven.

¹⁷³ Codicillus 1586: s. 54.

¹⁷⁴ Knihopis č. 15953.

čtenářem a knihovni sbírkou. Čtení v takových knihovnách je určováno aktuálními potřebami a konkrétním zájmem v dané chvíli, podle nichž si čtenář vybírá díla a svazky ke čtení.

Vznik velkých šlechtických knihoven byl nejen otázkou movitosti, ale také prestiže a vzdělání. O vzdělání šlechticů si pro raná léta 16. století nemůžeme dělat mnoho iluzí, snad i po celé století, neboť kritické hlasy na adresu šlechty od představitelů měšťanské inteligence čteme v listech osobní korespondence a v předmluvách literárních děl i ze začátku 17. století.¹⁷⁵ Na druhou stranu „znalost“ o knihovnách a knižní produkci dané doby získáváme právě z knihoven šlechticů-intelektuálů jako např. Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, Jana Zajíce z Házmburku, Jana st. Hodějovského z Hodějova či rodové knihovny Rožmberků.¹⁷⁶ Jejich knihovní sbírky a osobní zájmy, které jim pomohly spatřit světlo světa se kloubí s touhou obsáhnout i reprezentovat zároveň. Fakt, že právě tyto knihovny, pokud některé knihy z nich přestály hrůzy zkázy ohňů a válečných vřav, se poté včlenily do různých nástupnických rodových knihoven, podtrhuje skutečnost, že tvorba knihovních sbírek nemusí být stále totožná s duchem jejího prvního majitele, což ovšem neznamena, že by taková knihovna přestala fungovat a v rámci nového uskupení v nové knihovně existovat. Manguel píše, že „*faktem je, že aby knihovna byla knihovna, ať už jakkoliv rozsáhlá, k užítku, není potřeba číst ji celou...*“.¹⁷⁷ Tedy stručně řečeno, velikost knihovny vypovídá jen o počtu svazků, nikoliv o jejím užívání. Což nás vede k tomu, abychom se zaměřili na spektrum knih, jejichž texty si čtenář osvojil.

5.7 Extensivní čtení

Engelsing jako první upozornil na extensivní čtení a jeho nárůst kolem roku 1800, ale Burke zdůraznil, že tento způsob osvojování textu souvisí s učeneckou komunitou již v dřívějších dobách a v hojné míře ovlivnil také vznik specializovaných knih a příruček pro takové čtení.¹⁷⁸ Je tedy na místě se podívat jaké typy knih byly pro takové čtení primárně určeny.

Naši pozornost, ač krátce a výběrově, věnujeme hlavně naukové literatuře, která z valné většiny byla hlavní podnětem k takovému způsobu čtení (byť extensivním způsobem se mohlo číst také *Písmo svaté*, různé homiletické knihy, modlitební knížky apod.). Předně to jsou lexikony, slovníky všeho druhu, příručky různých oborů, tituláře, výbory sentencí apod.

---

¹⁷⁵ Winter 1901: s. 768-769.

¹⁷⁶ Boldan 2003, Boldan 2009, Veselá 2005, Martínek 1970; obecně o tématu českých šlechtických knihoven v 16. století Veselá 2005 : s. 32-35.

¹⁷⁷ Manguel 2009: s. 230.

¹⁷⁸ Engelsing 1974; Burke 2009 : s. 205-207.

Nutno v tomto kontextu připomenout, že v rámci chronologického úseku 16. století se v jazykově českém prostředí takové literatury začalo dařit až v druhé polovině století, což jistě souvisí se zdomácněním humanismu i v měšťanském prostředí.

Humanistické filologické potřeby stály za vznikem mnoha slovníků.¹⁷⁹ Na počátku 16. století vydal Bakalář v Plzni česká adaptace slovníku Guarina z Verony *Vokabulář Lactifer* (1511),¹⁸⁰ pokud vynecháme slovník *Lexicon synphonum* (1537, 2. vyd. 1544) Zikmunda Hrubého z Jelení vydaný v Basileji u Frobena, tak dalším jsou až slovníky sestavené Petrem Codicillem vydané roku 1546, 1575, 1576, 1587, 1589, 1599,¹⁸¹ a pak následně úprava slovníku Petera Dasypodia od Tomáše Rešela vydaných v Olomouci roku 1560 a 1562.¹⁸² Zde je vhodné připomenout, že slovník švýcarského humanisty Petera Dasypodia vycházel v hojně míře v různých jazykových mutacích, včetně polské adaptace (Jungmann se o tomto zmiňuje v *Historii české literatury* z r. 1849).¹⁸³ Potřeba slovníků ke konci století ruku v ruce s rozvojem partikulárního školství stoupala, což se odráží v nakladatelské politice a filologické práci Daniela Adama z Veleslavína. Z jeho officíny vydal celkem čtyři slovníky: *Dictionarium linguae latinae* (1579),¹⁸⁴ *Nomenclator tribus linguis* (1586),¹⁸⁵ *Nomenclator quadrilinguis* (1598)¹⁸⁶ a *Sylva quadrilinguis* (1598).¹⁸⁷ V jejich předmluvách (1579 a 1598) zformuloval zásady příprav a adaptace takové školní příručky položené na přejatých zahraničních edicích a stojících na základech slovníků již dříve vydaných (hlavně Petra Codicilla z Tulechova), jež by měla sloužit především pro školní praxi.¹⁸⁸

Obdobným způsobem, jakým se četl slovník se přistupovalo k čtení herbářů a lékařských souborných knih. Prvním herbářem české provenience byla *Knih lékařská kteráž slove herbář* (1517) od Jana Černého vytištěná v Norimberce.¹⁸⁹ Žánr byl až do vydání Matthioliho herbáře *Herbář, jinak bylinář* (1562), který vydal Melantrich, patrně saturován německým či latinským zahraničním dovozem, který dokázal českému konkurovat cenově. Alespoň tak si můžeme vysvětlit problematiku s odbytem Veleslavínova druhého vydání z roku 1596, jež zůstalo valnou částí ležet na skladu.¹⁹⁰ Úspěšnějším titulem byla jiná Matthioliho kniha

---

¹⁷⁹ Hladká – Martinová 2008 : s. 261-286.

¹⁸⁰ Knihopis č. 2801

¹⁸¹ Knihopis č. 16613, 16616a, 16616b, 16617, 16617a, 16617b, 16617c

¹⁸² Knihopis č. 1812, 1813

¹⁸³ Knihopis č. 17882

¹⁸⁴ Knihopis č. 2402

¹⁸⁵ Knihopis č. 16617

¹⁸⁶ Knihopis č. 3636

¹⁸⁷ Knihopis č. 2253

¹⁸⁸ Bohatcová 2005: s. 213-221, 355-362.

¹⁸⁹ Knihopis č. 1767

¹⁹⁰ Knihopis č. 5417

Apatéka domácí (1595, 2. vyd. 1602).¹⁹¹ V tomto kontextu ještě připomeneme Zálužanského latinskou práci *Methodi herbariae* (1592, 1604), která se taktéž ve velice krátké době dočkala druhého vydání, možná i dalšího vydání.¹⁹²

Jak z tohoto stručného výčtu vyplývá, tak i na českém knižním trhu s postupem času a rozšiřujícím se okruhem zájmových skupin narůstala potřeba takových textů. Zvyšující se administrativní a správní požadavky na městskou správu vyprodukovala řadu titulářů (např. Brykcí z Licska z *Titulové stavu...* z r. 1534) a listářů (Mikuláš Šúd ze Semanína napsal soubor *Formy a notule listův...* vydané 1556, 1567, 1572; Šebestián Fauknar z Fonkenštejna vyda r. 1589 *Titulář*) a právních knih (Pavel Krystián z Koldína vydal po roce 1579 *Práva městská* ještě osmkrát do roku 1618).

A mohli bychom pokračovat školskými sbírkami sentencí, antologiemi různých textů či specifických publikací jako např. *Kalendář historický* od Daniela Adama z Veleslavína (1578, rozšířené vyd. 1590).¹⁹³ Všechny tyto texty se přímo vzpíraly souvislému čtení, naváděly čtenáře k hledání informací, ale také k jejich doplňování rukopisnými marginálními poznámkami samotným čtenářem, popřípadě na všítych nepotištěných listech.

5.8 Překlad jako přečtení díla

Ač by se mohlo zdát, že překlad a čtení k sobě nemá moc blízko, je tomu právě naopak. Dagmar Knittlová, jedna z předních současných teoretiček překladu, zdůrazňuje, že „*text je vlastně verbalizovaný výraz autorova záměru, který překladatel jako čtenář převádí pro další čtenářstvo v jiné kultuře*“.¹⁹⁴ Překlad stojí na důkladném přečtení a snaze přetlumočit původní text v co nejbližší formě. Takto ale o překladu uvažujeme v současné době, obohacení o aparát kritického přístupu k překladu a překladatelských teorií, vypracovanými přesnými překladatelskými postupy, nikoliv učenec 16. století stojící nad originálem překládaného díla. Je však na místě si položit otázku, jakým způsobem a jakými metodami se k překladům přistupovalo.

Současná česká teorie překladu, vycházející převážně z lingvistických přístupů k textu, nám může poskytnout terminologické zázemí, které ovšem musíme komparovat s původním materiálem dobových překladů. Z dosavadních výzkumů vysvítají spíše jen možné tendence

---

¹⁹¹ Knihopis č. 5414, 5415

¹⁹² Knihopis č. 17140, 17141, 17142

¹⁹³ Knihopis č. 58, 59

¹⁹⁴ Knittlová 2000: s. 30

základních přístupů k překladu, jež se neustále kombinují, aniž by některý z nich jasně dominoval.¹⁹⁵

Moderní translologie si vytvořila několik strategických a metodologických postupů překladu, z nichž se pokusíme sestavit základní postupy užívané v překladech 16. století.¹⁹⁶

Vše je založeno na pozici výchozího jazyka a výsledku v cílovém jazyce.

- kalk – doslovný překlad z jazyka originálu (často se setkáváme u překladů z latiny)
- transformace – nutné změny gramatické struktury výchozího textu, způsobené odlišností gramatických systémů výchozího a cílového jazyka
- adaptace – pojímáme jako přizpůsobení textu překládaného díla čtenáři různými způsoby (např. zkrácení, rozšíření, variace)¹⁹⁷
- amplifikace – rozšíření textu oproti originálu
- explicitace – přidávání vysvětlujících informací
- vynechání – záměrné vypuštění textu

Jelikož u starší literatury se stalo zvykem vyhýbat se přímo termínu *překlad* a nahrazovat ho termínem *adaptace*, je zcela na místě si tento přístup vysvětlit. Oproti výše uvedenému výrazu v terminologickém přehledu se adaptací myslí daleko širší přístup k textu, nežli jen nahrazení ekvivalentu, který v cílovém jazyce neexistuje, jiným, obdobným výrazem se stejnou sémantickou platností. Adaptace v sobě kumuluje všechny možné přístupy překladu, ale primárním se stává zohlednění prostředí, jemuž je takový překlad určen. Často se tak setkáváme s vynecháním textu, explicitací textu, nahrazením specifického výrazu jiným, obecně známějším. V celé řadě případů se při bedlivém srovnání předlohy a výsledné edice setkáme se záměrným přizpůsobováním textů obsahově českému čtenáři, protože „humanistický překladatel pak řeší předpokládané rozdíly mezi informačním základem čtenáře originálu a informačním základem čtenářem překladu...“, přičemž u titulů určených širšímu čtenářskému okruhu bývá tato tendence silnější.¹⁹⁸

Překlady vznikaly v dvou příbuzných a zároveň rozdílných intelektuálních prostředích. První skupinou překladatelů byli příslušníci nižšího kléru a faráři, druhou skupinou jsou humanisté mající (povětšinou) zázemí v městském prostředí (městští písaři, preceptoři, univerzitní mistři). Právě jim byla přisouzena role řekněme technického převodu textu, ale o výběru textu

---

¹⁹⁵ Hrala (ed.) 2002, Neškudla 2011, Zemenová 2011.

¹⁹⁶ Knittlová 2000 : s. 14-21.

¹⁹⁷ Levý 1957 : s. 16n.

¹⁹⁸ Veselý 2002 : s. 21.

knihy či orientace překladu někdy rozhodovala osoba zadavatele překladu a donátora pozdějšího tisku.

Takovým případem je vliv mecenáše Ondřeje Ungnada ze Suneku a na Hluboké na ranou recepci německé reformace v první polovině 16. století, v jehož překladatelské družině se objevovaly osobnosti z obou sociálně-profesních skupin. Najdeme zde měšťana Jana Straněnského (pro Ungnada přeložil Johanna Spangenberg a Johanna Brenze), českobudějovického písaře Jana Petříka z Benešova (přeložil Sebastiana Francka), univerzitního mistra Zikmunda Antocha z Helfenberku (přeložil Antona Corvina) a šlechtice a místopísaře království českého Hynka Krabice z Weitmile (přeložil Sebastiana Francka). Všichni zmínění shodně ve svých předmluvách k překladům naznačují, že k překládání tohoto díla dostali příkaz přímo od Ondřeje Ungnada ze Suneku. Ungnad tedy ve třicátých až padesátých letech 16. století sehrál důležitou iniciační roli při uvádění luterských reformačních myšlenek mimo a mravoučné literatury do českého prostředí.¹⁹⁹

I dobové adaptace tedy mohou o dobovém čtenáři prozradit více nežli jiné texty, neboť se mu přímo přizpůsobují. Mohou nám odhalit jeho znalosti a neznalosti, popřípadě místa v textu, která vyžadovala úpravy těch míst, kterým by (dle názoru překladatele) nemusel čtenář dobře rozumět. Zároveň je možné zjistit jaké informace byly v textu zdůrazňovány, popřípadě potlačovány.

5.9 Shrnutí kapitoly

V této kapitole jsme se věnovali různým způsobům a charakteru čtení z několika úhlů pohledu. Jak jsme ukázali na podkapitolách 5.1 a 5.2 zásadní vliv na základní čtenářské návyky a knižní chování měla škola a školní prostředí. Škola vedla své studenty také k několika různým způsobům čtení (např. pořizování excerpt). V podkapitolách 5.3 až 5.5 jsme se zabírali různými způsoby čtení jako čtení potichu, čtení nahlas a předčítání, které jsme právě zde na základě několika příkladů demonstrovali. Závěrem kapitoly byly shrnuty některé poznatky k tématu překladu díla jako jeho přečtení.

---

¹⁹⁹ Pišna 2012b.

6. ROZBOR DOBOVÉ KNIŽNÍ PRODUKCE A HLEDÁNÍ TRENDŮ V ČETBĚ

Tato kapitola bude věnována literární produkci 16. století, kterou budeme vnímat jako socio-kulturní stopu. Kniha se je hmatatelným artefaktem a střípkem z dobové knižní produkce zároveň. Doklad toho, s čím se bezprostředně setkával dobový čtenář, co mohl kupovat, co mohl číst, tedy stopou čtenářských preferencí. Na druhé straně je kniha dokladem toho, s čím vycházel tiskař (popřípadě nakladatel) vstříc literárnímu vkusu čtenářů, popřípadě čím se snažil kultivovat a rozšiřovat obzory svých potencionálních zákazníků a čtenářů. Mezi hledisky vycházet vkusu vstříc a snahou ovlivňovat čtenáře nelze hledat ani přesnou hranici, ani mezi nimi dávat rovnítko.

Zkusme se ale nyní zaměřit na vztah dochovaných titulů (exemplářem, nebo jen názvem) a tím, co nám vše dokážou tato data říci o dobovém čtenáři. Ve své podstatě se jedná, pomineme-li soupisy librářů z pozůstalostních knih, o jediný dokladem toho, co knihtiskaři tiskli, knihari nabízeli na svých pultech, co čtenáři ve svých knihovnách měli. Knihy opakovaně vydávané mohou napovědět, jaký typ literatury a jaká skladba konkrétních titulů se dočkala trvalého zájmu čtenářů a tiskárna tento titul vydávala s ohledem na snadno získaný výnos a zaručený odbyt. Jinak řečeno, nejvíce informací nám může poskytnout celé spektrum dochovaných údajů o struktuře dobové produkce.

Ale má to i svá úskalí. Tou největší slabinou je stav zpracování historických knižních fondů, stav jednotlivých národních retrospektivních bibliografií a zároveň i stav bibliografií jinojazyčné literatury vydané na území Českého království a korunních zemí. Začneme českou bibliografií. Ta je rozdělena na jazykově české tituly, popřípadě cizojazyčné obsahující slova či věty v českém jazyku. *Knihopis českých a slovenských knih od doby nejstarší až do konce XVIII. století* (dále jen *Knihopis*) vycházel v základní řadě v letech 1925–1967, dodatky vycházely v letech 1994–2010. V současné době funguje elektronická databáze *Knihopis digital*, v níž je možno libovolně vyhledávat.²⁰⁰ Paralelně s tím lze vyhledávat v *Rejstřících ke Knihopisu*.²⁰¹ Zároveň probíhá bibliografická práce na databázi cizojazyčných bohemik pod vedením Anežky Baďurové z Knihovny akademie věd, která převzala tuto bibliografii po Karlu Horákovi. Cizojazyčná bohemika 16. a 17. století byla prezentována naskenovaným lístkovým katalogem na CD-ROMu vydaném KNAV v roce 2003.²⁰² Data pro 16. století souhrnně prezentovali dr. Baďurová, dr. Bohatcová a dr. Hejnic

²⁰⁰ www.knihopis.cz (ověřeno 4. 7. 2012)

²⁰¹ Voit 1985a, 1985b, 1985c.

²⁰² <http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/> (ověřeno 4. 7. 2012)

v roce 1987, přičemž uvádějí, že vydaných tisků je přes 2800 jazykově českých, 1400 latinských, 200 německých a dalších jinojazyčných, dohromady přibližně 4400 (z toho 570 nebylo typograficky určených).²⁰³ Do jaké míry je toto číslo odpovídá dnešnímu stavu poznání nevíme, jelikož podobná novější studie není k dispozici.

Kromě české bibliografie se musíme také zabírat i zahraniční, zvláště polskou a německou, jelikož území dnes přináležející k těmto státům byla dříve součástí Českého království a jeho Koruny. Zvláště německé databáze můžeme využít pro srovnání či hledání zdrojových děl pro české a polské překlady, neboť z německých knihtiskařských center byl i český a polský trh zásobován. Pro polské prostředí pro se můžeme opřít o Estreicherovu bibliografii polských tisků, která je dnes digitalizována (EBBE).²⁰⁴ Nejrozsáhlejší a nejucelenější německou databází je VD 16, která reprezentuje celý německojazyčný prostor (Německo, Rakousko, Švýcarsko, Česko, Polsko, Slovensko atd.).²⁰⁵

Teprve na základě průniku bibliografických informací z jednotlivých databází bychom si mohli udělat reprezentativní představu o tom, jaká byla produkce tiskáren v 16. století na území celého Českého království. Bohužel, taková data a výzkumy, o které bychom se mohli opřít, zatím chybí. Nelze ani stanovit přesnou žánrovou stratifikaci celé tištěné produkce. To ale nebrání učinit několik stručných sond, abychom si dokázali udělat přibližnou představu.

Vyjdeme-li z premisy, že „zájem čtenářstva funguje... zároveň jako určitý tlak na literární produkci, jako iniciativa k uvádění nových děl odpovídajícím čtenářským požadavkům. A čtenářský tlak se projevuje nejcitelněji v oblasti tematiky“,²⁰⁶ lze v každé tematické skupině sledovat nejvydávanější díla.

Sestavit soupis vícekrát vydávaných děl české proveniencí se pokusil již Josef Janáček v roce 1968, ovšem ještě bez možnosti čerpat z úplného vydání *Knihopisu*.²⁰⁷ Přehled obsahuje jen tisky vydané v první polovině 16. století, které byly do roku 1618 znovu vydané.

10 vydání Ondřej Klatovský – Knížka v českém a německém jazyku složená (vyd. 1540–1614)

Petr Codicill – Vokabulář latinský, český a německý (vyd. 1546 až konec 16. stol.)

7 vydání Johann Spangenberg – Postilla (vyd. 1546–1566)

---

²⁰³ Baďurová, Bohatcová, Hejnic 1987: s. 323.

²⁰⁴ <http://www.estreicher.uj.edu.pl/> (ověřeno 4. 7. 2012)

²⁰⁵ <http://www.bsb-muenchen.de/Weiterfuehrende-Informationen-zum-VD-16.1681.0.html> (ověřeno 4. 7. 2012)

²⁰⁶ Kolár 1999: s. 140.

²⁰⁷ Janáček 1968: s. 267.

- 5 vydání   Sebald Heyden – Puerilium colloquiorum formulae (vyd. 1534–1586)
 Kříšťan z Prachatic – Lékařské knížky... (vyd. 1544–1609)
 Mandevillův cestopis (1510–1600)
 Václav Miřínský – Kancionál (vyd. 1522–1590)
 Urbanus Rhegius – Lékařství duše a připravení mysli člověčí k smrti (vyd. 1539–1608)
 Mikuláš Šúd ze Semanína – Formy a notule (vyd. 1547–1572)
- 4 vydání   Samuel Ben Meier – List rabi Samuele (vyd. 1528–1618)
 Petr z Mladoňovic – Život a skonání slavného Mistra Jeronýma (vyd. do r. 1611)
 Lukáš Pražský – Sepsání o rozličném pokušení (vyd. 1510–1585)
 Hádání smrti s člověkem (vyd. 1507-konec. 16. stol.)
- 3 vydání   Dvanácte artikuluov víry křesťanské (vyd. 1542–1593)
 Erasmus Rotterdamský – O rytíři křesťanském (vyd. 1519–1577)
 Václav Hájek z Libočan – O něšťastné příhodě (vyd. 1541-1614)
 Jan z Chocně – O krvi pouštění (vyd. 1532–1597)
 Martin Kabátník – Cesta z Čech do Jeruzaléma (vyd. 1539–1564)
 Kniha sedmi mudrcuov (vyd. 1501–1590)
 Kuchařství (vyd. 1535–1572)
 Lukáš Pražský – Dialog to jest rozmluvanie ducha s duší (vyd. 1507–1556)
 Petr z Mladoňovic – Život Mistra Jana Husa (vyd. do r. 1597)
 Rada zvířat (vyd. 1528–578)
 Urbanus Regius – Rozmluvání o krásném kázání (vyd. 1545–1573)
 Slabikář český (vyd. 1547–1605)

Přičemž pro období 1500 až 1550 Janáček v další tabulce uvádí 5 vydání *Spisu o nemocech morních* od Jana Černého (vyd. 1506–1544), 3 vydání spisu Lukáše Pražského *Sepsání o rozličném pokušení* (vyd. 1510–1550) a Urbana Regia *Lékařství duše* (vyd. 1539-1543), 2 vydání shrnuje jen 26 spisů bez uvedení titulu.²⁰⁸

Uvedený soupis není vyčerpávající a má vzhledem k tématu této práce dva limity. 1. jedná se o tituly vydané jen v první polovině 16. století (tudíž chybí tituly z druhé poloviny 16. století, které měly vícero vydání), 2. určujícím faktorem pro zahrnutí do tabulky je počet vydání. To

²⁰⁸ Janáček 1968: s. 267.

znamená, že neprezentuje tematické zastoupení (uvedený údaj sděluje jen počet vydání, nikoliv jak byl titul úspěšný v poměru k ostatním titulům stejného tematického zaměření). Pokusit se překročit oba limity a zahrnout podněty do obdobně sestavovaných soupisů s využitím dostupných bibliografických databází je tedy naším úkolem.

Nejprve učiníme první krok, jímž je sestavení soupisu vícekrát vydávaných titulů v letech 1501–1600 alespoň na základě dat z *Knihopisu*, v němž nebude zahrnuta vydání a produkce ze stoletích navazujících, tj. 17. a 18. století, protože to již stojí zcela mimo základní výseč našeho zájmu (viz Příloha č. 1). Celkem jsme napočítali 136 titulů, které byly opakovaně vydány v 16. století, tj. dvakrát a více. Za velmi důležité považujeme blíže se soustředit na dobu, kdy k dalšímu vydání došlo. Musíme také upozornit, že v tabulce nejsou zahrnuty tituly, k jejichž dalšímu vydání došlo v následujících prvních desetiletích 17. století nebo později.

Z celého soupisu vyplývá převaha školní, náboženské a kratochvilné literatury. Proto se v dalších úvahách zaměříme na zkoumání v jednotlivých „tematických skupinách“ a pokusíme se je interpretovat.

6. 1 Školní příručky

V počtu znovuvydání zcela jasně dominovaly tituly školních učebnic a příruček, zvláště je jejich nárůst patrný ve druhé polovině 16. století. Úzce to tedy souvisí také s rozvojem školství a rozšiřováním sítě partikulárních škol v duchu melanchthonského ciceronianismu a Melanchthonových školních reforem, jež působily na hlavní představitele univerzity právě od poloviny 16. století.²⁰⁹ Dosud se soustavně takové literatuře nevěnovala dostatečná pozornost, existují jen dílčí studie na toto téma, popřípadě témata příbuzná. Opět lze v tomto kontextu zmínit práce Zikmunda Wintra, Heleny Businské, Ondřeje Koupila, částečně se o problematice školských příruček zmínila i Lucie Storchová.²¹⁰

Důvod, proč věnujeme pozornost školním příručkám, tkví nejen v tom, že všechny knihy umístily v předních příčkách vydávané literatury, ale převážně hlavně proto, že školní prostředí vždy jistým způsobem formovalo četbu a její obsah, jelikož čtení jde vždy za vzděláním.²¹¹ Škola vytvářela intelektuální návyky včetně čtení a stimulovala je kánonem

---

²⁰⁹ Winter 1901 : s. 616n.

²¹⁰ Winter 1901, Businská 1949, Koupil 2007, Storchová 2011

²¹¹ Trávníček 2008: s 42.

literárních děl, otvírala své žáky jazykovému a literárnímu světu antické a humanistické vzdělanosti, připravovala je na univerzitní studia.

Slavné dílo Aelia Donáta bylo již od dob pozdní antiky oblíbenou a vyhledávanou školní příručkou a ke konci 15. století společně s Alexandrovou veršovanou gramatikou stálo na začátku výuky latiny na partikulárních školách. I poté, co se se scholatickou koncepcí výuky humanisté rozešli, zůstávala Donátova příručka, po nezbytných úpravách, nejvydávanejším.²¹²

Od roku 1540 do roku 1600 vyšel Donát nejméně ve 26 vydáních (1540, 1559, 1560, 1562, 1564, 1567, 1567, 1567, 1568, 1571, 1572, 1574, 1575, 1577, 1580, 1580, 1580, 1585, 1585, 1587, 1588, 1590, 1594, 1598).

Melanchthonova *latinská gramatika* se své české adaptace dočkala až v 60. letech 16. století přičiněním Pavla Aquilina Vorličného (†1569) ještě za jeho prostějovského období. To také vysvětluje, proč tisk poprvé vyšel v Olomouci.²¹³ Tiskař Günther spolupracoval s Vorličným již od druhé poloviny 40. let a společně s Janem Stráněnským intelektuálně zastřešovali mnoho překladatelských počinů. Ovšem až do roku 1560 se na našem území využívala různá vydání zahraniční, zvláště z přilehlých velkých univerzitních a knižních center, jako bylo Lipsko, Norimberk, Wittenberg, Frankfurt, a různých adaptací od různých preceptorů a gramatografů jako např. Joachima Cameraria, Michala Neandera, Lukase Lossia či Valentina Trozendorfa, z nichž si zvláštní obliby vydobylo Camerariovo, Losiovo a Trozendorfovo vydání.²¹⁴

Text Melanchthonovy gramatiky v české adaptaci vyšel nejméně v 16 vydáních (1560, 1562, 1564, 1565, 1567, 1568, 1572, 1575, 1577, 1580, 1580, 1580, 1582, 1590, 1594, 1597, 1599), přičemž nelze mluvit o tom, že by se jednalo stále o tentýž text. Různé tiskárny přidávaly či naopak ubíraly text, vynechávaly v libovolné míře i původní Aquilinátův interlineární a marginální český doprovodný text, v několika vydáních se zachovaly jen české překlady vzorových slov.²¹⁵

Součástí konvolutů, v nichž byla Melanchthonova latinská gramatika a Donát byla ještě další díla, jež byla současně také s předchozími gramatikami (většinou i ve stejných oficínách) vydávány. V první řadě to byla Catonova *Disticha moralia* (shodně s Melanchthonovou gramatikou v počtu 16 vydání: 1558, 1561, 1564, 1566, 1570, 1573, 1578, 1579, 1580, 1580, 1580, 1581, 1585, 1586, 1596, 1597) a dále *Dicta Graecae sapientum*, jež bychom mohli taktéž napočítat ve více jak deseti vydáních. Tím, že tyto základní příručky byly vydávány

---

²¹² Ising 1966, Ising 1970

²¹³ Knihopis č. 5474.

²¹⁴ Winter 1901 : s. 521-524.

²¹⁵ Pišna 2012b

v jednom konvolutu a častokrát v unifikované vazbě, docházelo k snižování pořizovací ceny a tím se kniha školních příruček stávala i dostupnější pro sociálně slabší skupiny žáků partikulárních škol.²¹⁶

Klatovského *Knížka v českém a německém jazyku složená* podobně jako *Naučení krátké obojí řeči* jsou jazykovými učebnicemi na dialogické bázi. Otázku, zdali byly obě knihy využívány při institucionální výuce, či jako soukromé učebnice, ponechme stranou (i když obě možnosti jsou pravděpodobné). Klatovského učebnice vyšla přinejmenším v 10 vydáních (v letech 1540, 1551, 1558, 1564, 1567, 1577, 1590, 1595, 1597). Za oblibou Klatovského *Knížky* patrně stojí daleko širší repertoár konverzačních témat, než-li u školometského *Naučení*, směřující spíše k žákům, byť obsahuje i itinerář cesty do Norimberka.

K školním příručkám zajisté patřily také slovníky a edice klasiků. Zatímco slovníků se v české adaptaci vydalo hned několik, edice autorů předepsaných v školních řádech byly jen dováženy stejně tak jako rétorické příručky a jiné učební texty.

Až dosud jsme ponechali stranou učebnice počtů a početnice. O Optátovu *Isagogicon* (1535) jsme se již zmínili v části o výuce čtení, ovšem nelze opomenout, že druhá část je početnicí. V padesátých a šedesátých letech působil a vydával své učebnice (jazykové a matematické) Jiří Nikolaus Brněnský,²¹⁷ mezi nimiž je titul *Knížky, v níž obsahují se začátkové umění arithmetického* (1567) vydaný u Kantora Hada.²¹⁸ Krom toho byla celá řada matematických latinských učebnic dovážena, o čemž svědčí dochované exempláře v současných institucionálních knihovnách. Například edic knihy *Arithmeticae practicae methodus facilis* od Reinera Gemma Frisia VD 16 vyčísluje celkem 26, stejně jako *Euclidis elementorum libri XV*. Obě knihy jsou zastoupeny v konvolutech matematických učebnic a obě zmiňujeme hlavně proto, že se staly inspiračním základem pro učebnice Georgia Goerla z Goerlštejna, které vyšly u Dačického. Jmenovitě to platí pro příručky *Arithmetica, to jest knížka početní* (1577, 1597, 1610),²¹⁹ *Epithome arithmetices pro incipientibus* (1578)²²⁰ a německou *Ein nützlich und künstlich Rechenbuch* (1577).²²¹

---

²¹⁶ Pišna 2012b

²¹⁷ Rukověť 4: s. 31-32.

²¹⁸ Knihopis č. 1300.

²¹⁹ Knihopis č. 2716, 2717, 2718

²²⁰ Strahovská knihovna AG XVIII 4.

²²¹ Rukověť 2 : s. 222.

6.2 Zábavná a kratochvilná próza

Již Karel Sabina si ve svém epochálním díle o historii literatury české do roku 1618 povšiml, že celá řada titulů středověké literární tvorby byla opakovaně vydávána a hojně čtena v 16. století.²²² Tím Sabina otevřel problém druhého života takových památek o řadu desetiletí ba i století dříve před Čeněkem Zíbrtem a Jaroslavem Kolárem, kteří řadu těchto památek edičně připravili a napsali o nich studie a zůstali na dlouhou dobu taktéž posledními, kdo se tímto problémem zaobíral.²²³

První svazek akademických *Dějin literatury české* se spokojil jen se strohým výčtem děl a konstatováním, že „*tyto látky získávaly živý zájem v širokých vrstvách čtenářských, jak ukazují stále obnovovaná vydání, která se objevují i v 17. a 18. století...*“.²²⁴ Teprve Kolár upozornil na skutečnost, že ve struktuře děl je množství tzv. otevřených alegorií např. u *Bruncvíka* a *Štilfrída*, v nichž si každá čtenářská generace mohla aktualizovat význam děje.

Ovšem jak na takovou literaturu nazírat? Máme ji považovat za reziduum středověké literatury, nebo její kontinuální pokračování v nových podmínkách? Teprve při bedlivějším pohledu na skladbu titulů a počty vydání zjistíme, že oproti německé a polské literatuře je takových děl v jazykově českém prostředí evidováno malé množství. Například *Meluzíny* Jeana d'Arras česká bibliografie zachycuje dvě česká vydání v 16. století (1555, 1595),²²⁵ oproti tomu německých ve VD 16 uvádí vydání z let 1474, 1488, 1506, 1516, 1538, 1539, 1543, 1545, 1549, 1556, 1571, 1577, 1580 (před rokem 1724 v Německu vyšlo celkem 35 vydání).²²⁶ Polská vydání začínají překladem Marcina Siennika z roku 1569.²²⁷

Kolár při rozboru alegorických plánů v *Štilfrídovi a Bruncvíkovi* nakonec dochází k závěru, že otevřená a erbovní alegorie přispěly k dlouhé životnosti obou skladeb.²²⁸ Souborné vydání tří příbuzných kratochvilných próz v jedné edici v Güntherově oficíně s titulem *Kroniky tři, první o Bruncvíkovi, druhá o Štilfrídovi a třetí o Vlastě panně...* (1565)²²⁹ dokazuje, jakým způsobem i cizí látka s erbovní alegorií se plně adaptovala do českého kulturního prostředí a stala se jeho nedílnou součástí mytologie. Doplnění historie o Vlastě z českých pověstí plně

²²² Sabina 1866: s. 827-830.

²²³ Literaturu k tématu shrnuje Kolár 1960, Kolár 1999, Kolár 2007

²²⁴ Dějiny české literatury I 1959: s. 352.

²²⁵ Knihopis č. 3516, 3517.

²²⁶ https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint_touchpoint/refineSearch.do?methodToCall=filterSearch&id=yearnavigator&subval=lt%3D1724 (ověřeno 4. 7. 2012)

²²⁷ http://www23.us.archive.org/stream/bibliografiapols18estre/bibliografiapols18estre_djvu.txt (ověřeno 4. 7. 2012)

²²⁸ Kolár 1999: s. 82-83.

²²⁹ Knihopis č. 4498.

umocňuje sounáležitost s českým národním mýtem. Güntherovo vydání se dle současného stavu zjištění nedochovalo, ani pozdější podobná vydání z jiných tiskáren. Máme však čtyři vydání z druhé poloviny 18. století s názvem *Kroniky dvě o knížatech českých Štilfrídovi a druhého o Bruncvíkovi...*

Jen stručně shrneme ještě další tituly: *Barlaam a Josafat* (1504, 1593, tisk z 1. pol. 16. stol.),²³⁰ *Gesta romanorum* (1. pol. 16. stol.),²³¹ *Kronika trojanská* (po r. 1485-6, 1487, 1605),²³² *Život Adamův, zvaný též Solfernus* (asi 1498, 1553, 1564, 1600),²³³ *Kronika o jednom rytíři jménem Alexander* (1513, 1565, poslední čtvrtina 16. stol.),²³⁴ *Ezop* (1557, 1567, 1584, 1600),²³⁵ *Mandeville* (1510, 1513, 1576, 1596, 1600),²³⁶ a další.

Z hlediska literárního vývoje se jedná o reziduum středověké literatury, na druhé straně se lze vnímat její opakované vydávání jako kontinuální pokračování a v podstatě nový literární život takových děl (řada děl byla vydávána až do přelomu 18. a 19. století). Můžeme v tom spatřovat konzervativní přístup ke čtení zábavné literatury v měšťanské společnosti, pro niž byla i tato kratochvilná četba nositelem jak zábavy, tak mravního příkladu.

Na druhé straně máme doklady o značné rezervovanosti ke kratochvilné literatuře, její kritikou v kázáních a předmluvách. Zikmund Winter upozornil na přehlížení takové literatury při pořizování soupisů městských knihoven jakožto méně cenné knihy.²³⁷

6.3 Náboženská literatura

Obecně se dá říci, že hlavním hnacím motorem kulturního a tudíž i literárního života bylo náboženství, zvláště napětí, konflikty a výměny názorů mezi jednotlivými konfesemi, popřípadě mezi jednotlivými osobnostmi jedné konfese. Je tedy pochopitelné, že dominantní podíl v soupisu vícekrát vydávaných děl má náboženská literatura.

Ovšem až dosud neexistuje o této literatuře soubornější studie či monografie, jež by nám poskytla ucelený pohled a přehled o náboženské literatuře 16. století. Odborný zájem je

---

²³⁰ Knihopis č. 954, 955, 956.

²³¹ Voit 2012 (ČesLit.1.)

²³² Boldan 2010: s. 52; Voit 2006: 501-503; Knihopis č. 2805.

²³³ Knihopis č. 17597, 17598, 17599, 17600

²³⁴ Knihopis č. 4435

²³⁵ Knihopis č. 69, 79, 72, 73

²³⁶ Knihopis č. 5168-5172

²³⁷ Winter 1901: s. 771-772.

roztržštěn bud' mezi jednotlivé konfese, a nebo pouze sleduje jednu formu či žánr (Bible, postily a kázání, polemiky apod.), popřípadě dějinami a vývojem jednotlivých konfesí.²³⁸

Vraťme se nyní k našemu soupisu opakovaně vydávaných děl. Kromě bible, která nebyla do soupisu zahrnuta (i když v seznamu figuruje *Syrach* s 11 vydáními a *Rejstřík Písem svatých* se 3 vydáními), tvoří nejvíce vydávaná díla postily a duchovní příručky. Právě jim se budeme nyní blíže věnovat.

Soubor nedělních a svátečních exegetických kázání po slovech čtení z evangelií (jak plyne z názvu postila skládající se z latinských slov *post illa verba*) náležel k běžným a frekventovaným žánrům homiletické literatury.²³⁹ Pomineme-li jiná tematická kázání, tak kontinuita starších homilií byla nesena Husovou postilou, která byla vydána minimálně třikrát (Norimberk 1563, Praha 1564, Norimberk 1592).²⁴⁰ Tisk však byl koncipován více než jen jako postila, nýbrž jako soubor textů vážící se k Husově osobě. Po předmluvách následoval text Petra z Mladoňovic o Husově skonu na kostnickém koncilu s několika Husovými listy a sloužil coby úvod nejen k následujícím kázáním, nýbrž jako vhléd do života a díla M. Jana Husa.

Ovšem opakovaného vydání se dočkaly postily překládané z němčiny a latiny. Máme na mysli zvláště postilu Jana Spangenbergova, jež se dočkala celkem 7 vydání (v Prostějově a Norimberce).²⁴¹ Již výše jsme upozornili na to, že tento překlad patří do skupiny knih německé reformace, na jejímž vydání se podílel Ondřej Ungnad ze Suneku. Spangenbergova *Postila česká* byla oblíbená, což lze vyčíst nejen z počtu vydání. Kriticky se musíme zamyslet nad tím, že ve skutečnosti byla ve své době jedinou vydanou postilou takového rozsahu a předpokládáme, že se podílela na formování dalších děl uvnitř žánru.²⁴²

Dvojího vydání se také dočkaly postily Antona Corvina a Lukase Osiandra staršího. Zatímco Osiandrova *Postylla* (1589, 1595) vyšla v totožném překladu, tak druhé vydání Antona Corvina *Vejkładů na čtení nedělní* si vynutila nespokojenost s dřívějším překladem, nežli jen oblibou díla samotného, jak se dovídáme z předmluvy.²⁴³ Osvětlení vztahu mezi jednotlivými edicemi téhož díla si vynucuje nejen přihlížet k titulu a roku vydání, nýbrž se i zaměřit na okolnosti a pohnutky překladatele, editora či donátora tisku.

---

²³⁸ Soupis takové literatury by byl značně dlouhý, proto se uchýlíme k výběru děl s nimiž jsme pracovali. O církevním životě pojednávají Kadlec 1991, Bobková – Konvičná 2009, Macek 2001. Vydávání biblických textů se věnuje Kyas 1997, textovému a jazykovědnému srovnání biblických edic se v současné době věnuje Robert Dittmann. Postilám se věnoval Hrubý 1901, konfesním polemikám Kubišta 2009.

²³⁹ Hrubý 1901 : III-VI.

²⁴⁰ Knihopis č. 3261, 3262, 17737.

²⁴¹ Knihopis č. 15575, 15576, 15577, 15578, 15578a, 15579, 15580.

²⁴² Hrubý 1901 : s. 157-159.

²⁴³ Pišna 2011

Z další homiletické literatury se opakovaného vydání dočkala tato kázání: *Sedmero krásné kázání* od Girolama Savanaroly (1537, 1559, 1565, 1576),²⁴⁴ aktuální protiturecké *Křesťanská vojenská kázání* (1596, 1596, 1596),²⁴⁵ trojí vydání měl soubor kázání Fridricha Nausea *Kázání křesťanská* (1561, 1574, 1578),²⁴⁶ Jacoba Feuchta *Pět krátkých kázání* (1589, 1591, vyšla ještě roku 1628),²⁴⁷ Michaela Heldinga *Kázání patnáctera o přesvaté mši* (1549, 1567).²⁴⁸

Podstatným rysem společným pro všechny zde zmíněné vícekrát vydané homiletické knihy je to, že se jedná výhradně jen o překlady z latiny nebo němčiny, nenalezli jsme ani jednu původní českou postilu či soubor kázání, která by vznikla v 16. století a byla alespoň dvakrát vydána. Toto zjištění by si jistě zasloužilo větší odbornou pozornost. Z našeho hlediska jej můžeme jen stručně komentovat v tom smyslu, že čtenářské oblíbenosti v tomto žánru si získala spíše zahraniční produkce.

Nezapomínejme však ani na další žánry náboženské literatury jakými jsou příručky (např. osm vydání Kempenského *O dokonalém následování Pána Krista* v letech 1551, 1561, 1567, 1571, 1578, 1583, 1598, 1598,²⁴⁹ nebo rukověť Psauo-Augustina vydávanou pod řeckým či latinským názvem *Enchoridion/Manuale* v letech 1546, 1559, 1562, 1563, 1583, 1600),²⁵⁰ modlitební knížky (např. Habermannovy *Modlitby* vydané v letech 1573, 1586, 1600,²⁵¹ či Sittardovy vydané v letech 1565, 1585)²⁵² a kancionály (např. Václava Mířinského evidujeme pro 16. století celkem 5 edic v letech 1522 až 1590,²⁵³ dále oblíbený *Kancionál český* vydaný v letech 1559 a 1596²⁵⁴ nebo *Kancionál ze starých písní* 1581, 1584, 1589).²⁵⁵

Stranou nelze ponechat ani katechetické knížky a příručky, jež utvářejí praktický duchovní život každého křesťana. Rozdíly mezi jednotlivými konfesemi se v tomto druhu literatury projevují nejmarkantněji hlavně z toho důvodu, aby jednotlivý věřící dokázal svou konfesi obhájit a definovat rozdílnost přístupu v otázkách víry. V řadě případů nalézáme i v katechetické literatuře 16. století apologické prvky, popřípadě kolem vydání katechismu se rozvinuly polemické reakce. Opakovaných vydání si vyžadovala hlavně praktická nutnost

---

²⁴⁴ Knihopis č. 15230, 15231, 15232, 15233.

²⁴⁵ Knihopis č. 15354, 15354a, 15354b.

²⁴⁶ Knihopis č. 6092, 6093, 6094.

²⁴⁷ Knihopis č. 2453, 2454, (2455/a).

²⁴⁸ Knihopis č. 2930, 2931.

²⁴⁹ Knihopis č. 879-889 atd.

²⁵⁰ Knihopis č. 16186-16189.

²⁵¹ Knihopis č. 2816, 2817, 2818. Ovšem zde je nutno poznamenat, že oblíbené byly i po celé 17. a 18. století.

²⁵² Knihopis č. 15423, 15424.

²⁵³ Knihopis č. 5616-5620.

²⁵⁴ Knihopis č. 3718, 3720.

²⁵⁵ Knihopis č. 3726, 3727, 3728.

náboženského života jednotlivých konfesí a polemická výměna názorů mezi jednotlivými konfesemi. Nalezneme vydané bratrské,²⁵⁶ luteránské²⁵⁷ a katolické katechismy,²⁵⁸ byť musíme říci, že dle údajů z knihopisu lze opatrně usuzovat, že se jistě řada vydání nezachovala (nelze opomenout i proměnu náboženského života po roce 1620 a z ní vycházející restrikce proti nekatolické literatuře).²⁵⁹

6.4 Co nám výsledky neřeknou?

Věnujme nyní pozornost výsledkům takového rozboru a snažme se je kriticky zhodnotit. Předně narážíme na značné zkreslení údajů dané tím, že vycházíme jen z jednoho zdroje, jímž je *Knihopis*, popřípadě jej konfrontujeme jen s některým z možných údajů. Nebereme v potaz úplně celé spektrum latinských, německých a českých knih tištěných na historických území Českého království, popřípadě v některém dalším centru knihtisku v zahraničí. Stojíme tedy na bariéře dosavadního poznání produkce a absence souhrnné bibliografické databáze, která by nám taková data poskytla. Jejich využití by mohlo být dvojí. Za prvé bychom dostali přibližnou podobu skladby dobové produkce (tj. takové, jejichž tisky máme doloženy, nebo jejichž názvy alespoň známe, avšak nedochovaly se nám), možnost sledování produkce podle jednotlivých center, chronologie vydání apod. Za druhé bychom mohli na základě takových údajů vytvořit tematické, konfesní či původní a překladové skupiny, recepční řetězce apod. Posledním, kdo se o takové rozlišení pokusil byl Josef Jungmann ve své *Historii literatury české* (1849). Jungmann zahrnul i rukopisná díla, čímž lépe a uceleněji si můžeme udělat představu o kulturním a literárním životě dané doby. Avšak jazykové hledisko, kterým celé své dílo zastřešil, nám opět tuto perspektivu zúží jen do formy umělé výšeče.

Seznam opakovaně vydávaných děl nám sice dokázal poskytnout informace, kterým dílům byla věnována zvýšená pozornost. Ale také informace o těch dílech, jejichž znalost náležela do dobového kánonu, o čemž pojednáme ještě později. Avšak jaké informace se z takového seznamu nedozvíme? Předně je to skutečnost, jakým autorům byla věnována opakovaná pozornost a v jakých letech. To shledáváme jako zvláště důležité u recepce a překladu ze zahraničních děl.

Další skutečností, která z takového seznamu nevyplyne, je vztah mezi konfesí a produkcí, na což jsme již několikrát upozornili dříve. Zvláště pokud si uvědomíme, že velkou část dobové

---

²⁵⁶ Např. *Knihopis* č. 3831.

²⁵⁷ Např. *Knihopis* č. 5161.

²⁵⁸ Např. *Knihopis* č. 1432.

²⁵⁹ Shrnující článek Petráček 2009.

produkce zabíraly polemiky a reakce na určitá díla. Příznačným je také to, že převážná část takovýchto polemik vycházela v jazyce nejširších sociálních vrstev, tedy česky. Albert Kubišta rozborem polemik s Jednotou bratrskou, proti níž vystupovala jak protestantská většina, tak katolické duchovenstvo, upozornil na to, že pokud byla polemika vedena latinsky, tak byla buď zahraniční provenience, nebo se obracela svým apelem na problémy čistě teologické.²⁶⁰ Konfesní příslušnost se nemusela plně krýt s obsahem knihovny čtenáře, naopak, tím, že polemiky tvořily podstatný a aktuální prvek v náboženském a literárním životě české společnosti, tak můžeme nalézt jak tisky z tábora konfese majitele, tak i odpůrců. Například rychnovský měšťan Mikuláš Koleso, patrně český bratr, ve své knihovně měl na konci 16. století celkem 99 knih, v nichž bychom našly jak knihy s polemikami obranného charakteru, tak proti bratřím. V jeho knihovně bychom našli spisy Lukáše Pražského, Jana Augusty, Martina Žateckého, ale také Konáčův spis *Dialogus v němž Čech s Pikhartem rozmlouvá*, Spis proti novokřtěncům, jezuitský katechismus atd.²⁶¹ Lze z toho vyvodit i to, že to patrně nebyl jen jev typický pro české země, nýbrž i pro Německo v době reformace.²⁶²

6. 5 Otázka dobového literárního kánonu

Po stručném nahlédnutí i kritice seznamu opakovaně vydávaných titulů v průběhu 16. století si můžeme, položit otázku do jaké míry jsou uvedená díla ve vztahu k dobovému literárnímu kánonu.²⁶³ Otázka je o to závažnější, jelikož se týká především čtenáře a to hned z několika důvodů. Prvním je bezesporu společenská determinace, na jejímž základě čtenář sdílí znalost textu s ostatními čtenáři. Druhým je vytváření korpusu literárních textů a jejich institucionální prosazování. Třetím je vztah jednotlivých jednotek uvnitř takového korpusu na základě (nejen estetických) hodnot.

Předně si musíme uvědomit, že obsah takového korpusu se proměňoval v průběhu času a stejně tak, jak probíhá generační výměna, mohlo i uvnitř korpusu docházet k obměnám, aktualizacím nebo výměnám. Právě tento pohyb vytváří plastičtější obraz čtenářské aktivity daleko zřetelnější, než suché výčty děl. Ovšem právě zde lze narazit na základní problém: jak takového pozorování docílit, jak zjistit, že dochází k výměně v určitých pozicích? Proto se v následujících krocích pokusíme o částečnou rekonstrukci takového korpusu.

---

²⁶⁰ Kubišta 2009 : s. 13-14.

²⁶¹ Winter 1901 : s. 775.

²⁶² Schmidt 1992.

²⁶³ Obecně o kánonu informuje Nünning 2006 : s. 371 a Markiewicz 2007. Konkrétní studie a pojednání o kánonu a teorii kánonu v Moog-Grünwald (ed.) 1997. O kánonu subkultury humanistické společnosti Storchová 2011 : s. 92n.

Začneme náboženskou literaturou, pro niž je vytváření kanonických textů příznačné. Jistě nepřekvapí, že za společný text všech sociálních a náboženských vrstev budeme považovat *Bibli*. Skutečnost, že znalost textu jednotlivých biblických knih patřila k základním dovednostem doslova potkáváme v dobovém kulturním i duchovním světě celé raně novověké společnosti a kontinuálně byla převzata z dob dřívějších. Duchovní a vědecké veličiny se postaraly také o proměnu ve vnímání textu Bible. Máme na mysli hlavně Erasmovu edici Bible, která vytváří nový pohled na text svým uspořádáním, které se časem prosadilo i v českých tiscích Bible. To, že Bible náležela do kánonu děl svědčí také její přítomnost téměř ve všech domácích knihovnách zkoumaných Wintrem.²⁶⁴

Kromě zmíněné Bible se v dobových knihovnách nacházejí i postily, katechismus a někdy i modlitební knížka. Celý soubor těchto knih byl určován konfesní příslušností majitele, tedy v samotném základu knižní sbírky. Jak jsme již zmínili na několika místech, nelze vyloučit, že v případě zájmu mohla být sbírka rozšířena i o tituly z jiné konfese. Již jednou zmíněný rychnovský českobratrský měšťan Mikuláš Koleso měl ve své knihovně také jezuitský katechismus.²⁶⁵ Proti námitkám, že knihu mohl získat jiným způsobem (např. zástavou, dědictvím atd.) lze uvést jen jediný argument a to ten, že nelze ani doložit opak, tedy že knihu získal přesně tímto způsobem. Již samotné vlastnictví může předjímat, že vlastník knihu mohl i jen zběžně pročítat, popřípadě ji srovnávat se sobě známým katechismem.

V části o výuce čtení jsme se zmínili, že součástí slabikářů byly základní modlitby a vyznání víry, které napomáhaly malým dětem katechetickým způsobem vstoupit do sociální determinace křesťanského světa. Ba co víc, děti tím získaly první kontakt nejen s čtením a písmeny, nýbrž i s kánonem základních náboženských textů, který se věkem a nabytým vzděláním úměrně rozšiřoval.

Dalším místem, kde lze dobový náboženský kanon sledovat jsou náboženské polemiky, v nichž lze rozpoznat díla, na něž se polemizující strany odvolávají a jejichž znalost předpokládají. Přičemž v textech může být skrytá tematická složka odkazů na díla, jejichž znalost byla v dobovém kontextu obvyklá. Rozpoznání takové složky může být složité. To platí hlavně o jemných nuancích i v pouhých narážkách v textu, kterým z dnešního pohledu nemusíme klást pozornost, ale v dobovém publiku vyvolávaly pocit jasného odkazu na konkrétní dílo. Vycházíme-li ze své dosavadní znalosti materiálu a s tím, že tehdejší způsob odkazování a citace byl z našeho pohledu nespolehlivý a nahodilý, avšak z dobového hlediska

---

²⁶⁴ Winter 1901.

²⁶⁵ Winter 1901 : s. 775.

to tak vypadat nemuselo. Proč odkazovat na něco, co z autorova i čtenářova pohledu bylo zbytečné, nebo naopak, co bylo tak běžně známé.

Zatímco kánon náboženské literatury byl daný konfesní příslušností jedince, kánon literatury užívaný ve školním prostředí byl vstupní branou do subkultury humanistické vzdělanosti. Vytvářením seznamu kanonických děl z klasiků antické literatury paralelně vznikala i textový korpus vzorů vhodných pro napodobování (*imitatio*).²⁶⁶

Korpus kánonu školní literatury byl proměnlivý a v průběhu století se mohl měnit. Stačí jen vzpomenout polemické diskuse koncem 16. století kolem nahrazení již zastarávajících Melanchthonových učebnic gramatiky a logiky za novější, modernější Rameovy učebnice.²⁶⁷

Pramenem pro zjištění kanonických textů užívaných při výuce na partikulárních školách nám mohou být školní řády, v nichž byly knihy předepsány pro jednotlivé třídy (ke čtení, k interpretaci, pro slohová cvičení apod.).²⁶⁸ Proto se vrátíme ještě jednou ke Codicillovu *Ordo studiorum docendi atque discendi literas ...* z roku 1586.

V první třídě výuka probíhá na katechismu, čtením z evangelií, zpěvem českých, latinských a německých písní,²⁶⁹ ve druhé se již používá při výuce Melanchthonovy gramatiky, Catonových distich.²⁷⁰ Teprve od třetí třídy se přibírají náročnější texty jako epištoly evangelistů, opět katechismus, listy Ciceronovy v edici a úpravě od Johanna Sturma, Catonova *Disticha*, Vergiliovy eklogy.²⁷¹ Ve čtvrté třídě se již probírá rétorika, proto je důraz na texty vytržbeného stylu Ciceronových dopisů (neboť v té době se žáci věnují skládání listů), korpus textů se rozšíří o Terentiovy komedie, Vergiliovy bukolické básně, Ovidiovy dopisy. Řecká gramatika se procvičovala na úryvcích z Phocyllida, Pythagora a Homéra. V páté třídě je již spektrum textů široké, kromě básní Vergiliových, Terenciových, Lucanových a Ovidiových,²⁷² čtu se historici Johann Carion, Johann Sleidanus a Prokop Lupáč, rozšířil se recipovaná část Ciceronova díla o *Oratio pro Archia poeta*, *Oratio pro M. Marcello*, *Oratio pro rege Deiotario*, *Pro Milone*, *De officiis*, *Epistolae ad familiares*. Řečtina se procvičila na Isokratově *Ad Daemonicum*, Lykúrgově první a druhé řeči proti Léokratovi a Lukiánových dialozích.²⁷³

Úměrné rozšiřování korpusu kanonických školních textů bychom mohli sledovat na srovnáním Codicillova *Ordo studiorum* (1586) se starším Collinovým (od čtyřicátých let 16.

²⁶⁶ Storchová 2011 : s. 93-96 ; Petersen 2000 : s. 81-35.

²⁶⁷ Pišna 2011.

²⁶⁸ Winter 1901 : 600-658; Storchová 2011 : 93-96.

²⁶⁹ Codicillus 1586 : s. 26.

²⁷⁰ Codicillus 1586 : s. 32-33.

²⁷¹ Codicillus 1586 : s. 41, 44.

²⁷² Codicillus 1586 : s. 61.

²⁷³ Codicillus 1586 : s. 62.

století) a mladším Nudožerovým *Classes quinque* (1609) školním řádem. Zahrnutí děl a příruček do takového seznamu, dle našeho názoru, bylo možné až poté, co byla zaručena jejich dostupnost na trhu (např. Nudožerův řád počítá s *Nomenclatorem* z Veleslavínské oficíny a Buchanovy edice žalmů).²⁷⁴ Na toto propojení knižního obchodu a klasické vzdělanosti upozornil již Anthony Grafton v knize *Commerce with Classics* (1997).²⁷⁵

Dostáváme se tedy k určitému shrnutí shora uvedených zjištění. Je jasně patrný postulativní charakter náboženského i školního kánonu, tedy implicitní doporučení pro školní vyučování. Také prolnutí náboženských textů (čtení katechismu, evangelií, epištol) se školní praxí je samozřejmé, neboť byly vyžadovány společností. O to je důležitější další kroky výzkumu směřovat na otázky tzv. *realizovaného kánonu*, tedy těch děl, která byla známá v určité společnosti, v určitém společenství sdílena, konfrontována, deformována komentáři apod.²⁷⁶ Takové informace by o dobovém čtenáři (patrně v pozici autora) dokázaly říci možná nejvíce. Avšak jen tehdy, pokud si dokážeme zodpovědět nejen *co*, ale i *jak* se dané dílo či autor četl. Možná, že budeme příjemně překvapeni.

6.6 Shrnutí kapitoly

V šesté kapitole jsme se věnovali dobové produkci 16. století ze dvou úhlů, kvantitativního a kvalitativního. Na základě dat dostupných z *Knihopisu* jsme sestavili seznam nejvydávanějších titulů v 16. století (viz Příloha č. 1). Při podrobném zkoumání výsledků jsme zjistili, že v soupise 136 titulů mají největší zastoupení tři tematické skupiny: školní učebnice a příručky, náboženská literatura a kratochvilné čtení. Každému okruhu jsme věnovali samostatnou sondu. Kromě těchto výsledků jsme se ale na výsledný seznam podívali i skrze optiku toho, co v takových seznamech nenajdeme. Smyslem této kapitoly byl hlavně v tom, abychom nastínili *co* se četlo, včetně hledání dobových kánonů (postulativních i reálných).

---

²⁷⁴ Nudožer 1609.

²⁷⁵ Grafton 1997 : s. 5-9.

²⁷⁶ Markiewicz 2007.

7. ÚKOLY A SMĚRY DALŠÍHO VÝZKUMU K POZNÁNÍ DOBOVÉHO ČTENÁŘE

Ušli jsme s otázkou čtenáře 16. století v českých zemích kus cesty, jež se ale z pohledu našeho zjištění rovná jednomu skromnému vykročení, neboť stále stojíme kdesi na pomyslném začátku. Proto se v této kapitole zaměříme, na základě poznatků a předešlých zjištění, právě k vytčení směrů a úkolů dalšího bádání a výzkumu v této oblasti.

Zdá se být možná kacířské pokládat na závěr otázku, zdali je možné zkoumat historického čtenáře a čtení? Jak jsme se již výše zmínili, tutéž otázku si položil Roger Chartier, ale nejen on. Po legitimitě takového výzkumu a teoretických úvah se tázal Bernhard Zimmermann v knize *Literaturrezeption im historischen Prozeß* (1977),²⁷⁷ podobně o (ne)možnosti plného poznání uvažovala Naděžda Ševčenko v rozsáhlé monografii *Eine historische Anthropologie des Buches* (2007) o knihách a čtení v pruské vévodské rodině v dobách německé reformace.²⁷⁸ Jak je patrné, tato otázka provází sama o sobě výzkum čtenáře a čtení od dob svého začátku a je více než na místě si ji stále klást, jelikož nám naznačuje možné hranice, k nimž se ještě můžeme při zkoumání dostat.

Oproti výzkumům současných čtenářů nemůžeme disponovat výsledky dotazníků a metod *face to face*, ale to neznamená, že je výzkum historického čtenáře méně cenný či nemožný. Naopak, máme ku příkladu pro výzkum v raném novověku značné množství dosud neprobádaného materiálu ležícího v archivech a knihovnách (sic!). Ale začněme postupně. Ve druhé kapitole jsme se zmínili o tom, že dosti zásadním pro výzkum dobového čtenáře je svědectví pramenů, které mohou být dvojího charakteru. 1. knihy samotné, 2. archivní dokumenty, v nichž se pisatelé zmiňují o knihách.

Knihy o svém majiteli dokáže prozradit mnohé. Od uspořádání v knihovně (poznámky na ořízce, číslování, vlastnické záznamy, opotřebení apod.) až po způsob, jakým ji četl a pracoval s ní (marginální a interlineární poznámky, poznámky na předešlé a předsádce, popřípadě jejich absence apod.). K tomu, abychom byli schopni takové věci poznat a pochopit jejich mechanismus fungování, musíme mít již výzkumy v oblasti knižní kultury dané doby. To vyžaduje úzkou spolupráci knihovnědy a literární vědy, založenou na základních výzkumech v oboru starší literatury a dějin knižní kultury, který ovšem v českém prostředí stále chybí.

---

²⁷⁷ Zimmermann 1977 : s. 12-17.

²⁷⁸ Shevchenko 2007 : s. 12-19, 203-211.

Takovým příkladem je současný stav retrospektivní bibliografie, jak jsme již upozornili v páté kapitole této práce. Chceme-li si učinit představu o knižní kultuře dané doby, alespoň na základě toho, co se nám dochovalo (byť i v podobě pouhé informace) nelze se odstříhnout od znalosti poměrů, v jakých tato kultura vznikala. Míříme hlavně k tomu, že dosud se omezujeme jen na jazykové hledisko (většinou z pozice setrvačnosti tradice), stále dominuje princip, že bohemistu musí zajímat pouze a jen čeština a tisky vydané česky, germanistu, polonistu a klasického filologa náležité jazyky jejich zaměření. Svým způsobem je setrvávání na tomto stanovisku v příkrém rozporu s dobovou produkcí a jak se profilovala knižní kultura 16. století, v době, která si zakládala na vícejazyčnosti vzdělaných vrstev a podrobovala tomu i systém školní výuky (např. latina, čeština a němčina na partikulárních školách řízených Univerzitou Karlovou). Z toho vyplývá i požadavek více přihlížet ke komplexnímu uchopení produkce jednotlivých oficín a tázat se po nakladatelských záměrech a edičních strategiích, s nimiž byly jednotlivé tituly vydány. Teprve celistvý obraz dobové produkce nám dokáže zodpovědět mnoho otázek ze vztahu produkce ke čtenáři a naopak, jaké tematické skupiny a v jakém jazyce se dočkaly trvalé pozornosti a naopak jaké byly jen okrajové.

Stručně řečeno, tento všeobecný a statistický rámec lze konfrontovat v pozdějším literárněvědném zkoumání dobového literárního kánonu. Zvláště za naléhavé považujeme podrobit zkoumání jakým způsobem byl realizován postulativní kánon ze školní výuky v pozdějších pracích absolventů partikulárních škol a na druhé straně sledovat kánon v dílech realizovaný, který se na postulativním a akceptovaném kánonu nemusí zakládat, popřípadě může být s ním v přímém rozporu.

Vraťme se ještě ke knihám z hlediska knihovědného poznání. Zde nám chybí odpovídající monografické práce o jednotlivých tiskárnách, popřípadě souhrnné práce pro celé údobí. Až dosud tuto funkci supluje *Encyklopedie knihy* doc. Petra Voita. Přesto považujeme za velký dluh knihovědy přešlapování a obcházení výzkumu základní materie knižní kultury a z něho vyplývající syntetizující práce.²⁷⁹ To souvisí s otázkami knižní kultury jako celku (výzkum knižních vazeb, výzkum písma, ilustrace, typografické úpravy tisků apod.) a tedy bezprostředně i s výzkumem čtenářství. Problém však tkví nejen v tom, že takovými informacemi nedisponuje knihověda, ale že takové informace nebude mít ani literární věda, která by na výsledcích takového výzkumu mohla posunout výzkum čtenářství, potažmo názory k celé literární produkci, který můžeme později konfrontovat s dosud užívanými literárněhistorickými kompendii a náhledy na literární život v 16. století.

---

²⁷⁹ Srovnej Voit 2011.

Jako druhý podstatný pramen pro výzkum čtenářství považujeme pozůstalostní soupisy, soupisy knižních sbírek, k čemuž musíme připojit také korespondenci, ve značné míře stále nezpracovanou v archivech a rozsetou dle okruhu korespondentů i po celé Evropě (což je případ zvláště humanistické inteligence). Nelze říci, že by se o těchto informačních zdrojích nevědělo, ba právě naopak. S pozůstalostními prameny pracoval již Zikmund Winter, který z nich těžil měrou vrchovatou, v poslední době se jim věnovali Olga Fejtová a Jiří Pešek, zvláště v městském prostředí jednotlivých pražských měst a města Louny. Ovšem zde je potřeba se trochu zastavit nad tím, jak jsou výsledky prezentovány a jaké informace nám jsou schopny poskytnout přímo prameny. Zatímco Winter využil svých výpisků pro dokladování určitých tendencí ve školství či kultuře, tak u mladších badatelů jsou výstupy jen selektivní (např. jazykové příručky, zeměpisné knihy, Melanchthonova díla, apod.), což sice je důležitý údaj, ale nutí nás k opatrnosti a vystříhání se jakéhokoliv zobecnění na základě takových sond. Proto se Wintrův způsob, jakým dokládá výsledná čísla knižních položek a v řadě případů je uvádí i názvově, považujeme za přehlednější a spolehlivější pro představu, jakou knihovnu daný měšťan měl. Je proto velkou škodou, že na základě takového soupisu ještě nebyla provedena rekonstrukce takové knihovny, jednotlivé položky ze soupisu ztotožněny s názvy titulů, které jsou nám známy, popřípadě podíl knih vydaných u nás, dovezených ze zahraničí, jazyková skladba celého knižního souboru apod.

Oproti tomu jsme u několika šlechtických knihoven na tom lépe, existují monografické práce, shrnující, vyčísľující a analyzující obsah jednotlivých sbírek Rožmberků, popřípadě představitelů rodu jako byli Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, Jan Zajíc z Házmburku, Karel starší ze Žerotína apod.²⁸⁰ Existuje také typologie jednotlivých šlechtických knihoven.²⁸¹

To nás přivádí také k problematice sociální stratifikace z hlediska čtenářství, kterou jsme se po dlouhé úvaze rozhodli v této práci neuskutečnit. Za hlavní důvod zamítnutí bychom označili absenci primárního výzkumu v této problematice a požadavek daleko hlubší komparace mezi historickou sociologií, knihovědou a literární historií. Nebrání nám to ale v tom, abychom jen okrajově zmínili některá zjištění, k nimž došla zahraniční literatura (což se nám může stát vzorem při dalším výzkumu). Máme na mysli zvláště práci Josta Schneidera *Sozialgeschichte des Lesens* (2004), která shrnuje vývoj v jednotlivých etapách německé společnosti na základě historického vývoje a sociální diferenciacie s doklady jednotlivých titulů a děl pro daný stav příznačných a oblíbených.²⁸² Schneider se po popsání všech

---

²⁸⁰ Veselá 2005; Boldan 2003, Boldan 2009; Knoz – Turowska 2007.

²⁸¹ Flodr 1966.

²⁸² Pro období 16. století jsou zásadní poznatky Schneider 2004 : s. 7-46, 61-160.

dobových (9. – 18. století) a vývojových determinací (např. vzdělání, správa, cenzura atd.) zaměřil vždy na popis jedné sociální skupiny (např. sedláci, měšťané, vzdělanci a duchovenstvo, urození). Z našeho pohledu poněkud diskutabilní je šíře dobového ohraničení, směřující různé vývojové etapy a epochy, i když přijmeme tvrzení autora, že z hlediska podchycení a pojmenování proměn čtení a čtenářských preferencí je to nejpřínosnější.²⁸³

Zastavme se nyní nad několika postřehy, k nimž jsme v této práci dospěli, nebo které s tímto problémem sociální stratifikace souvisejí. Dosavadní výzkum o měšťanském prostředí nám dokázal, že v předbělohorských Čechách i menší venkovská města dokázala s Prahou držet krok v oblastech knižní kultury.²⁸⁴ Velkou zásluhu má jistě síť škol, neboť víme, že za vzděláním jde i čtení.²⁸⁵ O způsobu, jakým docházelo nabývání knih mimo hlavní centra knihtisku máme jen mlhavou představu, ne-li vůbec žádnou, že se na něm mohli podílet kolpoltěři tiskáren či knihaři a jejich zástupci, popřípadě i hokynáři a kupci.²⁸⁶

Již Zikmund Winter doložil, na základě sociální i profesní příslušnosti měšťanů, že situace v měšťanském prostředí byla daleko různorodější, než bychom si mysleli. A pozdější výzkumy by tomu jistě daly za pravdu. V rámci řemeslnictva, popisuje Winter, byl nejmarkantnější rozdíl mezi knihmilovnými ševci a řezníky, kteří ve svých pozůstalostech knih nikdy moc neměli.²⁸⁷

Čemu se dosud věnovala v českém prostředí malá pozornost je žena jako čtenářka a literatura přímo pro ženy. Ač víme, že taková literatura vznikala a ženy četly, na soustavnější studii stále čekáme.²⁸⁸ Ovšem je třeba zmínit, že z hlediska *gender studies* probíhá výzkum Lucie Storchové a Jany Ratajové, zkoumající různé diskursy spojené s ženskou tělesností či statusem panenství a vdovství.²⁸⁹ Dokonce v českém prostředí v polovině osmdesátých let 16. století vzniklo několik knih přímo pro ženy, v nichž se nabádá k zbožnosti, pracovitosti apod.²⁹⁰ Až dosud byla dávána na odiv latinsky píšící básnička Johana Alžběta Westonia, ale jak jsme již jednou prokázali, nejednalo se o ojedinělý případ sečtělé ženy.²⁹¹

Značný dostatek, zvláště zahraniční, literatury je věnován učeneckým komunitám a humanistům. Je to pochopitelné, neboť vznik a vytříbenost dobové knižní kultury stála na elitářských humanistických základech. Humanistický učenec byl synonymem milovníka knih

---

²⁸³ Schneider 2004 : s. 8-9.

²⁸⁴ Pešek 1993 : s. 119.

²⁸⁵ Trávníček 2008 : s. 42-45.

²⁸⁶ Šimeček 2011 : s. 24-41.

²⁸⁷ Winter 1901 : s. 773n.

²⁸⁸ Winter 1901 : s. 772.

²⁸⁹ Ratajová – Storchová 2009.

²⁹⁰ Knihopis č. 4159, 3389, 1914 a viz edice Ratajová-Storchová 2009.

²⁹¹ Pišna 2003.

a nejen to, řada humanistů se na tisku knih, vydávání edic, překladech apod. podílela. U nás se dlouhodobým studiem učenecké komunity a utváření literárního pole humanistické literatury věnuje Lucie Storchová, která vyšla mimo jiné i z prací Anthony Grafthona.²⁹² Ten se cíleně zaměřil v několika studiích a monografiích na vztah humanistického čtenáře k textu.²⁹³ Proto můžeme směle říci, že po humanistickém čtenáři máme nejvíce socio-kulturních stop, a proto ho máme nejlépe zmapovaného. Ale to nás také musí varovat před zbrklým zevšeobecněním takových poznatků na celou epochu 16. století i na celou společnost. Z pohledu skladby knihovny je jasně rozpoznatelný, oproti, jak Winter často poukázal, nedostatku individuální odlišnosti obsahu měšťanských librářů.²⁹⁴

Jsou však dvě sociální skupiny, kterým se cílená pozornost nevěnovala. První je jistě duchovenstvo, zvláště faráře při větších kostelech a farách, kteří se měrou vrchovatou zapojovali do literárního života a takřka totožně, jako měšťská světská inteligence (máme na mysli hlavně měšťské písaře a úředníky, např. za všechny stačí vzpomenout Jana Petříka z Benešova a jeho překlady z němčiny a latiny apod.). Právě skrze tuto v dějinách české literatury nenápadnou sociální skupinu se do češtiny přeložila značná část převážně reformační zahraniční literatury a za donace některého z proreformačně nakloněného pána (např. Ondřeje Ungnada ze Suneku).

Tou druhou skupinou, kterou se u nás dosud z čtenářského hlediska nikdo nezaobíral, jsou venkované a měšťská chudina. Jak poukázal Menocchiovým případem Carlo Ginsburg v knize *Sýr a červi*, dostupnost knih pro gramotné obyvatele venkova byla sice omezená, ale byla. Ba co víc, už ze 14. století víme z vizitačních zápisů Pavla z Janovic, že jednotlivé farnosti vlastnily více knih, povětšinou spojené s náboženskými rituály.²⁹⁵ Proto by měla v budoucnu, pakliže budeme sledovat i knihy na venkově, sledovat jediné místo, kde se knihy zaručeně vyskytovaly, jímž je fara a její bezprostřední okolí. Příběh s Menocchiovým odsouzením ještě odkryl jeden důležitý pramen, v němž se může skrývat mnoho údajů ve vztahu člověka ke knihám. Máme na mysli různé zápisy soudů, soudních řízení, smolné knihy apod. Winter například popisuje tábořský případ dopadeného loupeživého tuláka z roku 1533, který měl knihu o Gryzeldě.²⁹⁶ V jiném soudním záznamu z roku 1606 se dovídáme o výčitkách vůči

---

²⁹² Storchová 2011.

²⁹³ Grafthon 1994 a 1999.

²⁹⁴ Winter 1901 : s. 772.

²⁹⁵ Pavel z Janovic 1973.

²⁹⁶ Winter 1901 : s. 771.

jisté paní Zuzaně z Těšína, že za mlada četla *Kroniku o Markoltovi a Biacifoře*.²⁹⁷ Dokladů, jak vidno, bychom v takových písemnostech mohli najít velké množství.

7.2 Shrnutí kapitoly

Hlavní směry předpokládaného výzkumu bychom mohli ve stručnosti shrnout takto:

- retrospektivní bibliografie v současném stavu neposkytuje dostatečné informace o dobové produkci, která byla vydána na našem území
- výzkum knižní kultury předmětného období postrádá řadu dílčích a souhrnných prací základního výzkumu, o něž by se mohl opřít výzkum čtenářství
- další výzkum čtenářství se neobejde bez výzkumu vztahu jednotlivých sociálních vrstev ke čtení a knihám
- prameny pro takový výzkum mohou být nejen pozůstalostní soupisy, ale i knihy vztahující se k trestněprávní problematice (smolné knihy, zápisy soudních stání apod.)

Z toho tedy vyplývá, že bez výchozích dat ze základního výzkumu a souhrnnějších informací historické bibliografie a bez kritického se vyrovnání s dosavadní knihovědnou a literárněhistorickou literaturou bude další výzkum složitý a jen velmi omezený. Proto je nutné vyvolat mezioborovou diskusi na témata, která považuje literární věda za podstatná a nenalézá na ně odpověď u knihovědy a naopak. Narážíme na hradbu neznalosti základního materiálu knižní kultury dané doby a v tom případě je bližší spolupráce více než nutná.²⁹⁸

---

²⁹⁷ Winter 1901 : s. 772.

²⁹⁸ srovnej Voit 2011 : s. 244.

8. ZÁVĚR

Jak napsal Alberto Manguel ve svých Dějinách čtení: „*Dějiny čtení našťestí nemají konec.*“²⁹⁹

A my s ním, zvláště po předešlé kapitole plně souhlasíme. Přesto pokusme se nyní o závěrečné shrnutí poznatků, k nimž jsme v této předkládané práci dospěli.

Předně je to skutečnost, že výzkum čtenáře a čtení z historického hlediska je možný. Již v první kapitole jsme poukázali na množství zahraniční i české a slovenské odborné literatury, která se tématu věnuje již od padesátých let 20. století, nebo i dříve (např. Felix Vodička). Ale i návrat k otázce (ne)možnosti poznání, která byla položena v sedmé kapitole, vnímáme jako potřebnou, neboť jakýkoliv další výzkum musí začínat stanovením si hranic, kterých je možné docílit a za kterými je poznání již skutečně nemožné.

Hledání pramenů takového poznání jsme nastínili hlavně ve čtvrté až sedmé kapitole a pokaždé z jiného úhlu pohledu, přesně v duchu otáčení kaleidoskopu, o němž jsme se zmínili v úvodu práce. Předně to byl průzkum knižní kultury a jejího vztahu k čtenářské kultuře. Ve čtvrté kapitole jsme si položili, byť dosud plně nezodpověděli, otázku vzájemné koexistence rukopisné a tištěné knihy z přelomu 15. a 16. století, tedy v době, kdy se vytvářela knižní centra na našem území a začínaly fungovat tiskárny. V návaznosti na situaci ve školství a přijetí melanchthonského ciceronismu jako pedagogického programu od čtyřicátých let 16. století vidíme zřetelný rozvoj knižního trhu. Taktéž i proměna tvarosloví v knižní vazbě je patrná až ve třicátých až čtyřicátých letech, abychom ji mohli označit za renesanční. Dalším zjištěním z hlediska vztahu knižní kultury ke kultuře čtenářské spatřujeme v úpravě textu a formální stránky knihy tak, aby co nejvíce odpovídala požadavkům a očekávání čtenáře (např. redukce abreviatur, paginace, zdobný titulní list či anotační titulní list, pro díla, která to vyžadovala vznik rejstříků apod.).

Kromě vzniku knihy jsme se tázali i po tom, jakým způsobem se kniha dostávala ke čtenáři, tedy kde a jakým způsobem si čtenář v 16. století obstarává knihy. O knihařích a způsobu, jakým fungovala distribuce, máme mizivé informace. Pramenná základna k tomuto tématu téměř neexistuje a dosavadní práce jsou spíše pro období našeho zájmu až příliš stručné.

Dále jsme se ve čtvrté kapitole podívali čtenáři přímo do domu a na pracovní stůl, mohli bychom říci, neboť jsme se věnovali uložení knih a pomůckám, které bezprostředně sloužili ke čtení a při čtení (nábytek určený pro čtenáře, brýle, psací náčiní atd.). I v tomto ohledu

---

²⁹⁹ Manguel 2007 : s. 399.

jsme dosud závislí na výzkumech zahraničních badatelů. Obdobné studie z českého prostředí dosud, pokud je nám známo, nevznikly.

V páté kapitole jsme se věnovali způsobům čtení a snažili jsme se pro ně nalézt adekvátní doklady. Vycházeli jsme primárně z různých tisků určených pro jednotlivé způsoby čtení (např. slabikáře, učebnice, učebnice cizích jazyků, rejstříky, předmluvy apod.) a také z frází, kterými se autor obracel ke čtenáři (např. kdožkoli čísti neb slyšeti čísti budeš). Znažili jsme se zodpovědět otázku jakým způsobem ovlivňuje čtení velikost knihovny. Je-li velký rozdíl mezi tím, kdo ve svém librării má jen pár desítek svazků a mezi tím, kdo ve své knihovně má tisíce svazků.

Poslední socio-kulturní stopou, kterou jsme se zaobírali, byla dochovaná knižní produkce. Na základě dostupných bibliografických záznamech z *Knihopisu* jsme sestavili seznam nejvydávanějších titulů v 16. století (viz Příloha č. 1). Při podrobném zkoumání výsledků jsme zjistili, že v soupise 136 titulů mají největší zastoupení tři tematické skupiny: školní učebnice a příručky, náboženská literatura a kratochvilné čtení. Každému okruhu jsme věnovali samostatnou sondu. Avšak získané výsledky z takového seznamu jsme podrobili kritickému zhodnocení.

Z toho vyplývá i ta skutečnost, proč jsme se od několika původně zamýšlených postupů odklonili. Prvním byl požadavek vytvořit práci, která by skutečně reflektovala všechny země Koruny české, od čehož jsme z důvodů překročení vytčeného tématu a rozsahu diplomové práce upustili. Avšak snažili jsme se, kde to kontext dovoloval, nebo naopak vyžadoval, takové informace začlenit do výkladu.

Dalším je popsáním dobové produkce, tedy alespoň toho, co o ní víme, v úplnosti. Jinými slovy nikoliv v pouhých jazykových výsečích české, německé či polské retrospektivní bibliografie, nýbrž skutečně podle toho, co na území Českého království (potažmo i zemí Koruny české) bylo vytištěno. Pokud bychom získali takto „úplnou“ bibliografii, teprve poté budeme mít šanci lépe poznat dobovou produkci a snadněji budeme sledovat čtenářské preference.

Úkolům a směrům jsme věnovali předposlední kapitolu, v níž jsme si položili otázky co vše a jak zkoumat, abychom lépe poznali čtenáře 16. století. Jaké stopy máme, nebo jaké stopy předpokládáme? Jak byla čtenářská obec rozdělená z hlediska sociální struktury a jak se to projevovalo v čtenářských preferencích? Zjistili jsme, že v tomto ohledu stále narážíme na absence základních výzkumů, zvláště z knihovědné oblasti, která by nám pomohla lépe pochopit určité mechanismy dobové knižní kultury.

Byť neumíme dát na všechny otázky jasnou a vyčerpávající odpověď, neznamená to, že bychom to považovali za prohru. Právě přínos této práce spatřujeme v tom, že jsme se začali ptát. Problematika, jak vyplývá z celé práce, je velmi členitá a postrádá výsledky různých dílčích studií přibližující knižní a čtenářskou kulturu 16. století.

9. SOUPIS LITERATURY

Použitá primární literatura

BIBLE

1570 Bible česká. Praha : Jiří Melantrich z Veveslavína.

CODICILLUS, Petr.

1586 Ordo studiorum docendi atque discendi literas, in scholis civitatum regni Bohemiae et Marchionatus Moraviae, constitutus ab Univeritate Pragensi. Pragae : in officina Georg. Melantrich.

NUDOŽERSKÝ, Vavřinec Benedikt.

1609 Classes quinque in academia pragensi pro pueris et adolescentibus cujus conditionis ac dignitatis domesticis et peregrinis erectae. Pragae : Typis Pauli Sessii.

OPTÁT, Beneš.

1535 Isagogicon jenž jest první uvedení každému počínajícímu se učit. A to ku poznání dvojího každému velmi potřebného umění. Orthographii předkem. Kdež se ukazuje české řeči pravé a mírné psaní i čtení, jak kdo má řádně psáti i čísti. Arythmetyky potom, Kdež se oznamuje umění mírného a snadného počínání. jak kdo všeliké počty mírně a snadně má činiti. Náměšť nad Oslavou : Pytlík.

Sekundární literatura

ADORNO, Theodor W.

2009 Schéma masové kultury. Praha : OIKOYMENH. 64 s. ISBN 978-80-7298-406-0

ANDERSEN, Jennifer; SAUER, Elizabeth (eds.).

2002 Books and Readers in early modern England : material studies. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2002. 306 s. ISBN 0-8122-1794-2

BAĐUROVÁ, Anežka – BOHATCOVÁ, Mirjam – HEJNIC, Josef.

1987 Frekvence tištěné literatury 16. století v Čechách a na Moravě. In Folia historica bohemia 11. Praha : Historický ústav ČSAV, 1987. s. 321-343.

BATTLES, Matthew.

2003 Die Welt der Bücher : eine Geschichte der Bibliothek. Düsseldorf : Patmos. 260 s. ISBN 978-3-491-69142-1

BEDŘICH, Martin.

2006 Jan Straněnský : alternativa křesťanského humanismu. A2, 2006, č. 39. ISSN 1803-6635

BENETT, H. S.

1989 English books and readers. I-III. sv. 2. vyd. Cambridge : Cambridge University Press.

BÍLEK, Tomáš Václav.

1873 Tovaryšstvo Ježíšovo a působení jeho v zemích království Českého vůbec a v kollegiu Pražském u sv. Klimenta zvláště. Praha : vlastním nákladem, 1873. 44 s.

- BOBKOVÁ, Lenka – BŘEZINA, Luděk – ZDICHYNEC, Jan.
2008 Horní a Dolní Lužice. Praha : Libri, 2008. 240 s. ISBN 978-80-7277-328-4
- BOBKOVÁ, Lenka – KONVIČNÁ, Jana (ed.).
2009 Korunní země v dějinách českého státu:
Náboženský život a církevní poměry v zemích koruny české ve 14.-17. století. Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. 719 s. ISBN 978-80-7308-265-9
- BOHATCOVÁ, Mirjam.
1970 Předmluva v českých předbělohorských tiscích. In Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Praha : Academia. s. 83-106.
2005 Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů. Praha : Karolinum. 590 s. ISBN 80-246-0524-4
- BOHATCOVÁ, Mirjam a kol.
1990 Česká kniha v proměnách staletí. Praha : Panorama. 624 s
- BOLDAN, Kamil.
2003 Knihovna Jana Zajíce z Házmburka (1496-1553). In K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. České Budějovice : Jihočeská univerzita. s. 41-108. ISBN 80-7040-661-5
2010 Záhada Kroniky trojánské : Počátek českého knihtisku. Praha : Národní knihovna ČR, 2010. 68 s. ISBN 978-80-7050-580-9
- BOLDAN, Kamil – URBÁNKOVÁ, Emma.
2009 Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic : katalog inkunábulí roudnické lobkovické knihovny. Praha : Národní knihovna ČR. 904 s. ISBN 978-80-7050-573-1
- BREMER, Kai.
2008 Literatur der Frühen Neuzeit. München : Fink. 256 s. ISBN 978-3-7705-4692-3
- BUCHWALD-PELCOWA, Paulina.
1997 Cenzura w dawnej Polsce : między prasą drukarską a stosem. Warszawa : SBP. 289 s. ISBN 83-85778-80-2
- BURBIANKA, Marta.
1950 Zarys dziejów handlu księgarskiego we Wrocławiu do poł. 17 wieku. Wrocław: Biblioteka Uniwersytecka. 77 s.
- BURKE, Peter.
2006 Variety kulturních dějin. Praha : CDK, 2006. 252 s. ISBN 80-7325-081-0
2009 Společnost a vědění : od Gutenberga k Diderotivi. Praha : Karolinum. 306 s. ISBN 978-80-246-1319-2
2011 Co je to kulturní historie? Praha Dokořán. 220 s. ISBN 978-80-7363-302-8

BUSINSKÁ, Helena. (Hofferová-Businská)

1949 Průzkum latinských mluvnic a slovníků v období českého humanismu. Praha, 1949. Disertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy na Ústavu řeckých a latinských studií.

BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel.

2007 Člověk českého raného novověku. Praha : Argo. 486 s. ISBN 978-80-7203-694-3

CACH, Josef.

1988 Výchova a vzdělání v českých dějinách I. Praha : SPN. 178 s.

CEJPEK, Jiří – HLAVÁČEK, Ivan – KNEIDL, Pravoslav.

1996 Dějiny knihoven a knihovnictví v Českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin. Praha : Karolinum. ISBN 80-7184-163-3

COLLINUS Z CHOTĚŘINY, Matouš.

1914 Dopisy M. Matouše Kollína z Choteřiny a jeho přátel ke Kašparovi z Nydburcka, tajnému radovi Krále Maximiliána II. Praha : Nákladem české akademie. 108 s.

COUCEIRO, Eduardo Fernández.

2011 Český utrakvistický humanismus v literárním díle Mikuláše Konáče z Hodiškova. Praha : Togga, 2011. ISBN 978-80-87258-64-4

ČORNEJOVÁ, Michaela – RYCHNOVSKÁ, Lucie – ZEMANOVÁ, Jana.

2010 Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) : sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) 23. – 25. září 2010, Brno, Česká republika. Brno : Munipress. 480 s. ISBN 978-8072-94508-5

ČORNEJOVÁ, Ivana.

2002 Tovaryšstvo Ježíšovo : jezuité v Čechách. 2. vyd. Praha : Hart. 264 s. ISBN 80-86529-30-4

DOLENSKÝ, Antonín.

1926 Knižní kultura doby staré i nové : příručka pro výstavy mezinárodního sjezdu knihovníků a přátel knihy. Praha : s. n. 368 s.

ECO, Umberto.

2010 Lector in fabula : role čtenáře, aneb, interpretační kooperace v narativních textech. Praha, Academia. 292 s. ISBN 978-80-200-1828-1

ENGELSING, Rolf.

1974 Der Burger als Leser : Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800. Stuttgart: J. B. Metzler. 375 s

ERASMUS, Desiderius.

1997 Opera omnia 7 : Ordinis. Amsterdam : Nort-Holland. 330 s. ISBN 0-444-82395-6

ERNING, Günther.

1974 Das Lesen und die Lesewut. Bad Heilbrunn: Klinkhardt. 167 s. ISBN 3-7815-0230-9

ESCARPIT, Robert.

1958 Sociologie de la littérature. Paris : UNESCO. 128 s.

1965 La révolution du livre. Paris : UNESCO. 163 s.

1991 L'Information et la communication : théorie générale. Hachette: Hachette, 1991. 222 s. ISBN 2-0-016819-4

FISCHER, Steven Roger.

2005 A History of Reading. London : Reaktion Book. 384 s. ISBN 1-861869-209-8

FLODR, Miroslav.

1966 Die griechische und römische Literatur in Tschechischen Bibliotheken im Mittelalter und der Renaissance. Brno : Universita J. E. Purkyně. 215 s.

FOUCAULT, Michel.

1994 Diskurs, Autor, Genealogie. Praha : Svoboda. 116 s. ISBN 80-205-0406-0

2007 Slova a věci. Brno : Computer Press. 310 s. ISBN 978-80-251-1713-2

FRUGONI, Chaira.

2003 Mittelalter auf der Nase : Brillen, Bücher, Bankgeschäfte und andere Erfindungen des Mittelalters. München : C. H. Beck. 200 s. ISBN 3-406-50911-8

GENETTE, Gérard.

1989 Paratexte. Frankfurt a. M. : Campus-Verlag. 402 s. ISBN 3-593-34061-5

GIESECKE, Michael.

2006 Der Buchdruck in der frühen Neuzeit : eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikations technologien. 4. vyd. Frankfurt a. M. : Suhrkamp. 962 s. ISBN 3-518-58456-1

GINZBURG, Carlo.

2000 Sýr a červi : svět jednoho mlynáře kolem roku 1600. Praha : Argo, 2000. 223 s. ISBN 80-7203-278-X

GŁOMBIOWSKI, Karol.

1966 Problemy historii czytelnictwa. Wrocław, s. n. 149 s.

1980 Książka w procesie komunikacji społecznej. Wrocław: Ossolineum. 181 s.

GRAFTON, Anthony.

1994 Defenders of the Text : the Tradition of Scholarship in an Age of Science 1450 – 1800. Cambridge : Harvard University Press. 330 s. ISBN 0-674-19545-0

1997 Commerce with the Classics : Ancient Books and Renaissance Readers. Ann Arbor : The University of Michigan Press. 237 s. ISBN 9780472106264

GRIEP, Hans-Joachim.

2005 Geschichte des Lesens : von den Anfängen bis Gutenberg. Darmstadt : Wiss. Buchges. 239 s. ISBN 3-534-16616-7

GRIGOROV, Dobromir.

2007 Proč (a jak) si literární historie vyhledává portrét čtenáře. In O psaní dějin :

teoretické a metodologické problémy literární historiografie. Praha : Academia, 2007. s. 94-106.

GRIMM, Gunter.

1975 Literatur und Leser : Theorien und Modelle zur Rezeption literarischer Werke. Stuttgart : Reclam, 1975. 444 s. ISBN 3-15-010250-2

1977 Rezeptionsgeschichte : Grunglegung einer Theorie mit Analysen und Bibliographie. München : Fink. 446 s. ISBN 3-7705-1531-5

GRUCHAŁA, Janusz S.

2002 Iucunda familia librorum : humaniści renesansowi w świecie książki. Kraków : Univeritas. ISBN 83-242-0011-8

GÜNTHER, Horst.

1994 Das Bücherlesebuch. Berlin : Wagenbach. 168 s. ISBN 3-8031-2200-7

HAMANOVÁ, Pavlína.

1959 Z dějin knižní vazby. Praha : Orbis, 1959. 276 s.

HAMMERSTEIN, Notker.

2000 Res publica litteraria : ausgewählte Aufsätze zur frühneuzeitlichen Bildungs-, Wissenschafts- und Universitätsgeschichte. Berlin : Duncker und Humbolt. 409 s. ISBN 3-428-09899-4

2003 Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. München : Oldenbourg. 172 s. ISBN 3-486-55592-8

HANEBUTT-BENZ, Eva-Maria.

1985 Die Kunst des Lesens : Lesemöbel und Leseverhalten vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Frankfurt a. M. : Museum für Kunsthandwerk. 222 s. ISBN 3-88270-026-2

HRABÁK, Josef (ed.).

1959 Dějiny české literatury I : starší česká literatura. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1959. 531 s.

HRALA, Milan (ed.).

2002 Kapitoly z dějin českého překladu. Praha : Karolinum. 272 s. ISBN 80-246-0386-1

HASIŠTEJNSKÝ Z LOBKOVIC, Bohuslav.

1969 Epistulae 1. Leipzig : Teubner. 75 s.

1980 Epistulae 2. Leipzig : Teubner. 242 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav – MUKAŘOVSKÝ, Jan (eds.).

1942 Čtení o jazyce a poesii. Praha : Družstevní práce. 504 s.

HEJNIC, Josef.

1970 Knihovna Václava z Rovného v naší latinsky psané literatuře. In Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Praha : Academia, 1970. s. 169-190.

- HEMELS, Joan.
1982 Presszensur im Reformationszeitalter (1475-1648). In Deutsche Kommunikationsrolle des 15. bis 20. Jahrhunderts. München: Saur. ISBN 3-598-21345-X s. 13-35.
- HIRSCH, Rudolf.
1967 Printing, selling and reading : 1450-1550. Wiesbaden : Harraschowitz. 350 s.
- HLADKÁ, Zdeňka – MARTINCOVÁ, Olga.
2008 Tradice a současnost české lexikografie. In: Маргарита Чернышева (ed.). *Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов.* Москва. 2008. s. 261-286.
- HOHENDAHL, Uwe Peter.
1974 Sozialgeschichte und Wirkungsästhetik : Dokumente zur empirischen und marxistischen Rezeptionsforschung. Frankfurt a. M. : Athenaeum-Fischer-Taschenbuch-Verl. 310 s. ISBN 3-8072-2072-0
- HOLÝ, Martin.
2011 Ve službách šlechty : vychovatelské nobility v českých zemích (1500-1620) Praha : Historický ústav, 2011. 504 s. ISBN 978-80-7286-181-1
- HOMOLKOVÁ, Milada.
2008 Slovo čtenář ve staré češtině. In: Jazyk a jeho proměny. Prof. Janě Pleskalové k životnímu jubileu. Brno : Host. s. 64-69. ISBN 978-80-7294-301-2
- HRUBÝ, Hynek.
1901 České postilly : studie literárně a kulturně historická. V Praze : Nákladem Jubilejního fondu pro vědeckou literaturu českou. 322 s.
- HUS, Jan.
1985 Magistri Iohannis Hus opera omnia: Drobné spisy české. Praha : Academia. 600 s.
- CHARTIER, Roger – CAVALLO, Guglielmo (eds.).
1999 Die Welt des Lesens : von der Schriftrolle zum Bildschirm. Frankfurt a. M. : Campus-Verl. 688 s. ISBN 3-593-36079-9
- CHARTIER, Roger.
1985 Ist eine Geschichte des Lesens möglich? : vom Buch zum Lesen: einige Hypothesen. In Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. Stuttgart : Metzler, 1985. Heft 57/88 ISSN 0049-8653 s. 250-273.
- 2010 Na okraji útesu. Červený Kostelec : Mervart. 280 s. ISBN 978-80-87378-52-6
- INFANTES, Victor; LOPEZ, François; BOTREL, Jean-François.
2003 Historia de la edición y de la lectura en España, 1472 – 1914. Madrid : Fundación Germán Sánchez Ruipérez. 860 s. ISBN 84-8938-440-1

ISER, Wolfgang.

- 1972 Der implize Leser : Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett. München : Fink. 420 s.
- 1976 Akt des Lesens : Theorie ästhetischer Wirkung. München : Fink. 357 s. ISBN 3-7705-1390-8
- 2009 Jak se dělá teorie. Praha : Karolinum. 242 s. ISBN 978-80-246-1672-8

ISING, Erika.

- 1966 Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen : Dargestellt am Einfluss der Schrift des Aelius Donatus. Berlin : Akademie Verlag. 208 s.
- 1970 Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa. Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor. Berlin : Akademie Verlag. 342 s.

JANÁČEK, Josef.

- 1950 Úvod. In O pokoření stavu městského léta 1547. Praha : Melantrich. s. 5-34.
- 1971 České dějiny : Doba předbělohorská. Kniha I, 1526-1547. Díl 1. 2. vyd. Praha : Academia. 284 s.
- 1984 České dějiny I. Doba předbělohorská. Kniha I, díl II. 1. vyd. Praha : Academia. 359 s.

JANSON, Tore.

- 1964 Latin prose prefaces : studies in literary conventions. Stockholm : Almqvist and Wiksell. 179 s.

JAUSS, Hans Robert.

- 1970 Literaturgeschichte als Provokation. Frankfurt a. M. : Suhrkamp. 250 s.
- 1991 Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik. Frankfurt a. M. : Suhrkamp. 878 s. ISBN 3-518-28555-6

JENSEN, Kristian (ed.).

- 2003 Incunabula and their Readers : Printing, Selling and Using Books in the Fifteenth Century. London : The British Library. 291 s. ISBN 0-7123-4769-0

KADLEC, Jaroslav.

- 1991 Přehled církevních českých dějin. sv. 2. Praha : Zvon. 281 s.

KÁDNER, Otakar.

- 1923 Dějiny pedagogiky. II. díl. Praha : Dědictví Komenského. 360 s.

KERULOVÁ, Marta.

- 1992 Recepčno-interpretačné osobitosti textov slovenskej literatúry. Nitra : Pedagogická fakulta v Nitre. 98 s.

KHEL, Richard.

- 1999 Poselství papíru. Praha : Karolinum. 332 s. ISBN 80-7184-684-8

KNITTLOVÁ, Dagmar.

2000 K teorii i praxi překladu. 2. vyd. Olomouc : Palackého univerzita. 216 s. ISBN 80-244-0143-6

KNOZ, Tomáš – TUROWSKA, Malgorzata.

2007 Mezi Rosicemi a Vratislaví : k současnému stavu výzkumu knihovny Karla staršího ze Žerotín ve Vratislavi. In Per saecula ad tempora nostra : sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka. Praha, Historický ústav Akademie věd České republiky 2007, s. 466-475. ISBN 978-80-7286-11-8

KOLÁR, Jaroslav.

1960 Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení. Praha : Nakladatelství ČSAV. 112 s.

1999 Návraty bez konce : studie k starší české literatuře. Brno : Atlantis. 360 s. ISBN: 80-7108-190-6

2007 Sondy : Marginálie k historickému myšlení o české literatuře. Brno : Atlantis. 196 s. ISBN: 978-80-7108-293-4

KOLDINSKÁ, Marie.

2004 Každodennost renesančního aristokrata. 2. vyd. Praha – Litomyšl : Paseka. 264 s. ISBN 80-7185-639-8

KOPECKÝ, Milan.

1962 Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodíškova : příspěvek k poznání české literatury v období renesance. Praha : SPN. 218 s.

1978 Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků. Praha : SPN. 180 s.

1979 Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1979. 201 s.

1988 Český humanismus. Praha : Melantrich. 288 s.

KOUPIL, Ondřej.

2007 Grammatykáři : gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672. Praha : Karolinum. 330 s. ISBN 978-80-246-1364-2

KOTVAN, Imrich.

1981 Slaviká XVI. storočia univerzitnej knižnice v Bratislave. Bratislava : Univerzitná knižnica. 188 s.

KUBÁLEK, Josef – HENDRICH, Josef – ŠIMEK, František.

1929 Naše slabikáře od nejstarší doby do konce XVIII. století. Praha : Státní nakladatelství. 531 s.

KUBÁLEK, Josef.

1947 Slabikář český a jiných náboženství počátkové: kterýmžto věcem dítky křesťanské hned z mladosti učeny býti mají, MDXLVII : ke čtyřstému výročí vydání nejstaršího českého slabikáře. V Praze : Jindřich Adámek. 123 s.

KUBIŠTA, Albert.

2007 Jednota bratrská jako terč konfesijních polemik. In *Unitas Fratrum 1457 – 2007 : Jednota bratrská jako kulturní a duchovní fenomén*. Praha : ETF UK, 2009. s. 3-14.

KYAS, Vladimír.

1997 Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha : Vyšehrad. 319 s. ISBN 80-7021-105-9

LESŇÁK, Rudolf.

1980 O výskume šírenia a recepcie knižnej kultúry. *Romboid*, 1980, roč. 15, č. 9. s. 52-60.

1982 Literárne dielo a čitateľ. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1982. 269 s.

LIBA, Peter.

1987 Čitateľ a literárny proces. Bratislava : Tatran. 390 s.

LIFKA, Bohumír.

1982 Exlibris a supralibros v českých korunních zemích v letech 1000 až 1900. Praha : Spolek sběratelů a přátel exlibris v Praze. 232 s.

LINK, Hannelore.

1976 Rezeptionsforschung : eine Einführung in Methoden und Probleme. Stuttgart : Kohlhammer. 184 s. ISBN 3-17-001542-7

LJACHOV, Volja Nikolajevič.

1975 Nástin teorie knižního umění. Praha : Odeon. 290 s.

MACEK, Josef.

2001 Jagellonský věk v českých zemích. Díl 1, 2. 2. vyd. Praha : Academia, 2001. 560 s. ISBN 80-200-0895-0

2002 Jagellonský věk v českých zemích. Díl 3, 4. 2. vyd. Praha : Academia, 2002. 600 s. ISBN 80-200-0976-0

2001 Víra a zbožnost jagellonského věku. Praha : Argo, 2001. 490 s. ISBN 80-7203-256-8

MANGUEL, Alberto.

2007 Dějiny čtení. Brno : Host. 480 s. ISBN 978-80-7294-231-2

2009 Knihovna v noci. Brno : Host. s. 360. ISBN 078-80-7294-336-4

MARKIEWICZ, Henryk.

2007 O literárních kánonech. *Aluze*. 2007, roč. 10, č. 3. s. 63-73.

MARTÍNEK, Jan.

1970 O knihovně Jana st. Hodějovského. In *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. Praha : Academia. s. 219-238.

MASSON, André.

1972 Le décor des bibliothèques du Moyen Age à la Révolution. Genève : Droz. 204 s.

MAŠEK, Petr.

¹⁹⁸⁷ Význam Bartoloměje Netolického pro český knihtisk 16. století. Praha : Státní

knihovna ČSR. 156 s.

MENDYKOWA, Aleksandra.

1991 Dzieje książki polskiej na Śląsku. Wrocław : Ossolineum. 445 s. ISBN 83-04-03592-8

MIGOŃ, Karol.

1984 Nauka o książce : zarys problematyki. Wrocław, s. n., 1984. 319 s.

MÍKA, Alois.

1960 Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století. Praha : Nakladatelství ČSAV. 440 s.

MIKO, František.

1970 Text a štýl : k problematike literárnej komunikácie. Bratislava : Smena. 192 s.

MIKO, František; POPOVIČ, Anton.

1978 Tvorba a recepcia : estetická komunikácia a metakomunikácia. Bratislava : Tatran. 385 s.

MIKULÁŠ, Roman.

2007 Predpoklady a formy literárnej recepcie : znázornené na príklade poviedky Petra Handkeho Strach brankára pri jedenástke. Bratislava : Veda. 210 s. ISBN 978-80-224-0973-5

MOLNÁR, Amadeo.

2007 Na rozhraní věků : cesty reformace. 2. vyd. Praha : Kalich. 414 s. ISBN 978-80-7017-076-2

MOOG-GRÜNEWALD, Maria (ed.).

1997 Kanon und Theorie. Heidelberg : Winter. 258 s. ISBN 38-2530-562-7

MÜLLER, Josef Th.

1923 Dějiny Jednoty bratrské I. Praha : Nákladem Jednoty bratrské. 368 s.

NEDDERMEYER, Uwe.

1996 Von der Handschrift zum gedruckten Buch : Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit ; quantitative und qualitative Aspekte. 2 sv. Wiesbaden : Harrassowitz. ISBN 3-447-04068-8

NEŠKUDLA, Bořek.

2011 Český překlad Erasmovy Rukověti křesťanského rytíře. In Bibliotheca Strahoviensis 10. Praha : Strahovská knihovna. ISSN 1213-6514 s. 91-104.

NÜNNING, Ansar (ed.).

2006 Lexikon teorie literatury a kultury : koncepce – osobnosti – základní pojmy. Brno : Host. 912 s. ISBN 80-7294-170-4

NUSKA, Bohumil.

1962 Počátky české renesanční knižní vazby. Umění, č. 10. Praha, 1962. s. 469-493.

- 1965 Typologie českých renesančních vazeb : terminologie, slohové určování a datování materiálu. In historická knižní vazba : sborník příspěvků k dějinám vazby a k metodice ochrany historických knižních vazeb 1964 – 1965. Liberec : Severočeské museum v Liberci, 1965. s. 19-145.
- 1970 Meyšnarova knihařská dílna : hromadná produkce na konci 16. století, jeden z důsledků vynálezu knihtisku a relativního zlevňování knihy. In Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Praha : Academia, 1970. s. 107-132.

PAVEL Z JANOVIC.

- 1973 Vizitační protokol pražského arcijáhenství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382. Praha : Academia, 1973. 529 s.

PEARSON, David.

- 2008 Books as history : the importance of books beyond their texts. London : British Library. 208 s. ISBN 978-0-7123-4923-9

PEŠEK, Jiří.

- 1992 Jiří Melantrich z Aventýna : příběh pražského arcitiskaře. Praha : Melantrich. 40 s.
- 1993 Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547–1620 : všední dny kulturního života. Praha : Karolinum. 168 s. ISBN 80-7066-789-3

PETERSEN, Jürgen.

- 2000 Mimesis – Imitatio – Nachahmung : eine Geschichte der europäische Poetik. München : Fink. 287 s. ISBN 38-25281-191-4

PETRÁČEK, Tomáš.

- 2009 Historický kontext vzniku a rozšíření katechismů v 16. Století. In O katechezi. Ústí nad Orlicí : OFTIS, 2009. ISBN 978-807405-061-9. s. 51–68.

PETRÁŇ, Josef.

- 1963 Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátku 17. století. Praha : Universita Karlova. 256 s.

PETRŮ, Eduard.

- 1996 Vzdálené hlasy : studie o starší české literatuře. Olomouc : Votobia, 1996. 443 s. ISBN 80-7198-162-1

PIŠNA, Jan.

- 2004 Několik poznámek k výboru Proměny osudu z díla Alžběty Johany Westonie. LF 127, 2004, č. 3-4, s. 371-379. ISSN 0024-4457
- 2007 2007 Opovrhovaný pamfletista Michal Pěčka Smržický z Radostic. A2, 2007, roč. 3, č. 27. ISSN 1803-6635
- 2008 Předmluvy v českých tiscích jako vznikající literární žánr : 1501-1550 (dosud nepublikováno)
- 2009 Turecké nebezpečí ve středoevropské literatuře sklonku 16. století : sonda do předmluv děl Löwenklaua, Budovce a Paprockého. In Interfaces. Wrocław : Atut. s. 239-250. ISBN 978-83-7432
- 2010 K prvnímu vydání Bible přešpurské z roku 1787 a jejímu místu v kontextu (nejen) slovenské literatury. In Problematika historických fondů a vzácných knižních fondů 2011 : sborník z 19. odborné konference Olomouc 20. – 21. října 2010. Olomouc :

- Vědecká knihovna v Olomouci, 2011. s. 227-232. ISBN 978-80-7053-292-8
- 2011 Příspěvek k recepci díla Filipa Melanchthona v českých tiscích 16. století a začátku 17. století. In Problematika historických fondů a vzácných knižních fondů 2011 : sborník z 20. odborné konference Olomouc 20. – 21. září 2011. Olomouc : Vědecká knihovna v Olomouci, 2012. s. 85-96. ISBN 978-80-7053-296-6
- 2012a Typografický rozbor českých adaptací latinské gramatiky Filipa Melanchthona (příspěvek připravený na konferenci Problematika historických fondů a vzácných knižních fondů 2012 – zatím nepublikováno)
- 2012b Vliv Ondřeje Ungnada ze Suneku na rozvoj české knižní kultury (dosud nepublikováno)

PLACHT, Otto.

- 1957 Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. – 18. století. Praha : Nakladatelství ČSAV. 366 s.

POLIŠENSKÝ, Josef – ŠMAHEL,

- 1970 Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory : sborník prací k 500. výročí českého knihtisku. Praha : Academie. 260 s.

PROKOP, Dieter.

- 2005 Boj o média : dějiny nového kritického myšlení o médiích. Praha : Karolinum, 2005. 409 s. ISBN 80-246-0618-6

RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.).

- 2009 Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření boží. Praha : Scriptorium. 821 s. ISBN 978-80-87271-08-7

ŘÍČAN, Rudolf a kol.

- 1956 Jednota bratrská 1457–1957 : sborník k pětistému výročí založení. Praha : Kalich. 306 s.

SABINA, Karel.

- 1866 Dějepis literatury československé staré a střední doby. Praha : Alois Štorch. 948 s.

SAENGER, Paul.

- 1997 Space Between Words : the Origins of Silent Reading. Statford : Statford University Press. 482 s. ISBN 10: 0804726531

SEDMIDUBSKÝ, Miloš (ed.).

- 2001 Čtenář jako výzva. Brno : Host. 340 s. ISBN 80-86055-92-2

SHEVCHENKO, Nadezda.

- 2007 Eine historische Anthropologie des Buches : Bücher in der preußischen Herzogsfamilie zur Zeit der Reformation. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2007. 392 s. ISBN 978-3-525-35883-2

SCHMIDT, Heinrich Richard.

- 1992 Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert. München : Oldenbourg. 156 s. ISBN 3-486-55038-1

SCHNEIDER, Jost.

2004 Sozialgeschichte des Lesens : zur historischen Entwicklung und sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland. Berlin : de Gruyter. 483 s. ISBN 3-11-017816-8

SCHOTTENLOHER, Karl.

1921 Das alte Buch. 2. vermehr. Aufl. Berlin : Schmidt, 1921. 432 s.

1951, Bücher bewegten die Welt : eine Kulturgeschichte des Buches. 1. u. 2. Bd. Stuttgart

1952 : Hiersemann. 612 s.

STEIN, Peter.

2010 Schriftkultur : eine Geschichte des Schreibens und Lesens. 2. vyd. Darmstadt : Wiss. Buchges. 352 s. ISBN 978-3-534-23635-0

STORCHOVÁ, Lucie.

2011 Paupertate styloque connecti : utváření humanistické učenecké komunity v Českých zemích. Praha : Scriptorum. 544 s. ISBN 978-80-87271-23-0

SCHWITZGEBEL, Bärbel.

1996 Noch nicht genug der Vorrede : zur Vorrede volkssprachiger Sammlungen von Exempeln, Fabeln, Sprichwörtern und Schwänken des 16. Jahrhunderts. Tübingen : Niemeyer. 239 s. ISBN 3-484-36528-5

ŠIMEČEK, Zdeněk.

2002 Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei. Wiesbaden : Harrassowitz, 2002. 225 s. ISBN 3-447-04507-8

2011 Knižní obchod v Brně od sklonku 15. do konce 18. století. Brno : Statutární město Brno, Archiv města Brna. 500 s. ISBN 978-80-86736-23-5

ŠKARKA, Antonín.

1936 Ze zápasu nekatolického tisku s protireformací : literární a tiskařská aféra z r. 1602. Praha : nákl. vl. 130 s.

ŠMAHEL, František.

2002 Mezi středověkem a renesancí. Praha : Argo. 432 s. ISBN 80-7203-426-X

ŠMEJKALOVÁ, Jiřina.

2000 Kniha : k teorii a praxi knižní kultury. Brno : Host. 240 s. ISBN 80-7294-005-8

TOBOLKA, Zdeněk.

1949 Kniha : její vznik, vývoj a rozbor. Praha : Orbis. 243 s.

TOPOLSKA, Maria Barbara.

1984 Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław: Ossolineum. 337 s.

TOŠNEROVÁ, Marie.

2010 Kroniky českých měst z předbělohorského období : úvod do studia městského kronikářství v Čechách v letech 1526–1620. Praha : Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, 2010. 296 s. ISBN 978-80-86495-67-5

TRÁVNÍČEK, Jiří

2008 Čteme? : obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize. Brno : Host, 2008. 207 s. ISBN 978-80-7294-270-1

2011 Čtenáři a internauti : obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení. Brno : Host, 2011. 191 s. ISBN 978-80-7294-515-3

TRUHLÁŘ, Antonín.

1900 Ukázky školních prací latinskočeských z r. 1560. In XXXI. roční zpráva cís. král, Akademického gymnasia v Praze. Praha : Nákladem cís. a král. Akademického gymnasia v Praze. s. 12-16.

TRUHLÁŘ, Josef.

1894 Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II. V Praze : Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. 208 s.

ULBRECHTOVÁ, Helena.

2009 Lužickosrbská literatura : její vývoj a pozice mezi středoevropskými literaturami. Praha : Karolinum. 298 s. ISBN 978-80-246-1508-3

VEBR, Lubomír (ed.).

1972 Knihtisk a Univerzita Karlova. Praha : Univerzita Karlova. 212 s.

VESELÁ, Lenka.

2005 Knihy na dvoře Rožmberků. Praha : Scriptorium. 360 s. ISBN 80-86197-60-3

VESELÝ, Jindřich.

2002 Český překlad od středověku do národního obrození. In Kapitoly z dějin českého překladu. Praha : Karolinum. s. 11-30 ISBN 80-246-0386-1

VODIČKA, Felix.

1969 Struktura vývoje. Praha : Odeon. 360 s.

VOIT, Petr.

1985 Rejstřík autorů, překladatelů a editorů. Příspěvky ke Knihopisu 1. Praha : Státní knihovna ČSR. 299 s.

1985a Rejstřík anonymních záhlaví. Příspěvky ke Knihopisu 2. Praha : Státní knihovna ČSR. 227 s

1985b Rejstřík názvový. Příspěvky ke Knihopisu 3. Praha : Státní knihovna ČSR. 210 s.

1986 Dosud neznámý latinsko-český slabikář z poloviny 16. století. Listy filologické. 1986, roč. 109, č. 1, s. 24-29.

1987a Moravské prameny z let 1567 – 1568 k dějinám bibliografie, cenzury knihtisku a literární historie. Praha : Státní knihovna ČSR. 276 s.

1987b K dějinám cenzury v předbělohorské době. Folia historica 11. Praha. s. 305-320.

1987 Minulost pražského knihtisku : katalog stejnojmenné výstavy. Praha : Státní knihovna ČSR, 1987. 157 s.

1991 Šimon Lomnický z Budče a exempla v kontextu jeho mravněvýchovné prózy. Praha : Karolinum. 147 s.

2006 Encyklopedie knihy : starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Praha : Libri, 2006. 1352 s. ISBN 80-7277-312-7 s. 389-457.

- 2010 Role norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století. In *Documenta Pragensia XXIX*. Praha : Scriptorium, 2010. ISBN 978-80-86197-85-2
- 2011a Udržet pravý okraj stránkové sazby : od literární historie k samostudiu – rozhovor vedl Jan Linka. *Česká literatura*. roč. 59, č. 2. Praha. ISSN 0009-0648 s. 242-260.
- 2011b Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. In *Bibliotheca Strahoviensis 10*. Praha : Strahovská knihovna, 2011b. ISSN 1213-6514 s. 105-202.
- 2012 Nálezová zpráva o fragmentech tří pozdněantických próz tištěných česky počátkem 16. století : *Gesta Romanorum*, *Asenech*, *Kronika o Apolloniovi*. *Česká literatura*. roč. 60, č. 1. Praha. ISSN 0009-0648 s. 55-61.

WERNISCH, Martin.

- 2011 Politické myšlení evropské reformace. Praha : Vyšehrad, 2011. 448 s. ISBN 978-80-7429-039-8

WILLES, Margaret.

- 2008 Reading matters : five centuries of discovering books. Yale : Yale University Press. 296 s. ISBN 978-0-300-12729-4

WINTER, Zikmund.

- 1896 Život církevní v Čechách. Praha : Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896.
- 1899 O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje : kulturní obraz XV. a XVI. století. Praha : Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. 616 s.
- 1901 Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století. Praha : Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. 821 s.

WHITLOCK, Keith (ed.).

- 2000 The Renaissance in Europe : a Reader. Yale : Yale University Press. 374 s. ISBN 0-300-082231

WOOLF, Daniel R.

- 2000 Reading history in early modern England. Cambridge : Cambridge University Press. 360 s. ISBN 0-521-78046-2

ZEMENOVÁ, Markéta.

- 2011 Nástin překladatelských postupů a metod v období raného novověku v kontaktu německo-českém. Praha. 89 s. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy na katedře translatologie. Vedoucí práce Tomáš Svoboda.

ZIMMERMANN, Bernhard.

- 1977 Literaturrezeption im historischen Prozeß : zur Theorie einer Rezeptionsgeschichte der Literatur. München : C. H. Beck. 167 s. ISBN 3-406-06662-3

ŽÁČEK, Rudolf. Dějiny Slezska v datech. Praha : Libri, 2004. 548 s. ISBN 80-7277-172-8

- 2004 Dějiny Slezska v datech. Praha : Libri, 2004. 548 s. ISBN 80-7277-172-8

ŽEROTÍNA, Karel z.
1982 Z korespondence. Praha : Odeon. 452 s.

Online databáze

EBBE

dostupná on-line <http://www.estreicher.uj.edu.pl/> (ověřeno 24. 7. 2012)

Knihopis digital

dostupná on-line www.knihopis.cz (ověřeno 24. 7. 2012)

Manuscriptorium

dostupná on-line www.manuscriptorium.com (ověřeno 24. 7. 2012)

VD 16

dostupná on-line www.vd16.de (ověřeno 24. 7. 2012)

10. SEZNAM PŘÍLOH

- Příloha č. 1   Soupis opakovaně vydaných titulů v 16. století
- Příloha č. 2   Jan Augusta – *Knyežka tato bez tytule...* (1535) – titulní list
- Příloha č. 3   Jan Augusta – *Knyežka tato bez tytule...* (1535) s. [12]
- Příloha č. 3   *Epitome arithmetices incipientibus* (1578) – titulní list s vlastnickou poznámkou z roku 1582
- Příloha č. 5   Jiřík Mikuláš Brněnský – *Knížka v níž obsahují se začátkové umění arythmetického* (1567) – titulní list
- Příloha č. 6   Philipp Melanchthon – *Grammatica latina* (1572) – titulní list
- Příloha č. 7   Aelius Donatus – *De octo partibus...* (1583) – titulní list
- Příloha č. 8   Beneš Optát – *Isagogicon* (1535) – titulní list
- Příloha č. 9   Beneš Optát – *Isagogicon* (1535) – rub titulního listu s básní a začátek předmluvy
- Příloha č. 10   Johann Spangenberg – *Postylla česká* (1557) – titulní list norimberského vydání
- Příloha č. 11   Vyobrazení evangelistů z melantrichovy edice *Bible* z roku 1577 – zobrazují také interiér čtenáře, uložení knih, psací náčiní, brýle apod.
- Příloha č. 12   Zbytky popisu knihy na ořízce
- Příloha č. 13   Pergamenová vazba z roku 1613 s iniciálovým supralibros a titulní list knihy Josefa Flávia *Hystoria židovská* (1612) s vlastnickou poznámkou
- Příloha č. 14   Vydání cestopisu Johna de Mandeville (1600) – titulní list
- Příloha č. 15   Petr Codicillus – *Ordo studiorum...* (1586) – titulní list
- Příloha č. 16   Tomáš Kempenský – *O dokonalém následování Pána Krysta* (1551) – titulní list
- Příloha č. 17   Ondřej Klatovský – *Knížka v českém a niemeckem jazyku složená* (1540) – titulní list
- Příloha č. 18   Ukázka dobových vazeb